

سنڌي صورتخطي

(نئين سر سنڌاڙيل ۽ وڌايل)

خواجہ غلام علي الانا

سنڌي زبان پبليڪيشن

A/96-1501، ٽنڊو وٺي محمد

حيدرآباد (سنڌ)

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

سنڌي صورتخطي

(نئين سر سڌاريل ۽ وڌايل)

خواجہ غلام علي الانا

سنڌي زبان پبليڪيشن

A/96-1501، ٽنڊو ٺٽو وٺي محمد

حيدرآباد (سنڌ)

صنف حا حق واسطلا قائم

آڪوٽر ۱۹۶۶ع
جون ۱۹۶۵ع
جولاءِ ۱۹۶۶ع

پهريون ڇاپو
ٻيون ڇاپو
ٽيون ڇاپو

قيمت **۵۰** روپيا

هيءُ ڪتاب شمسداد علي عليڏنو
سنڌ پرنٽنگ پريس، حيدرآباد مان ڇپائي سنڌي زبان پبليڪيشن
طرفان پڌرو ڪيو.

انتساب

مٿڙي امڙ جي نالي جنهن مون کي سنڌيءَ ۾
لولي ڏني.

— انا

خاص اشارا

هن ڪتاب ۾ ڪي نوان نشان ڪم آندا ويا آهن، جن جي سمجھائي ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته ممڪن آهي ته اهڙا نشان ٻين ڪتابن ۾ به معنيٰ رکندا هجن.

[ ] چورس ڏنگيون (square brackets) — انهن ڏنگين ۾ ڏنل نشان ڏيکارين ٿا ته ”[هي“ آواز (sounds) آهن.

// ليڪن جي وچ ۾ ڏنل نشان ڏيکارين ٿا ته هي ”صوتيه“ (phonemes) آهن.

‘ ‘ حرف يا اکر کي ڪامائن اندر رکيو ويو آهي.

فهرست

صفحہ	عنوان
	مہاگ
۱۴-۱	پیش لفظ
۱۵	۱- سنڌي ٻوليءَ جي اوائلي لهي
۱۶	۲- سنڌي ٻوليءَ جي لهي ۽ قدامت جا اهڃاڻ
۲۳	۳- خواجڪي سنڌي صورتخطي
۲۷	۴- مخدوم ابوالحسن جي سنڌي
۳۰	۵- ديسي سنڌي رسم الخط جا ڌار ڌار نمونا
۳۲	۶- رسم الخط لاءِ سرڪاري ڪميٽي
۴۰	۷- ايلس واري صورتخطي
۴۲	۸- ايلس جي ٺاهيل صورتخطيءَ جون خصوصيتون
۴۶	(۱) وڀڄن (consonants)
۵۰	(۲) سُرَ (vowels)
۵۵	(۳) شد
۵۵	(۴) جزم
۵۶	(۵) تنوين
۵۷	(۶) همزو
۵۹	۹- گهڻا سُرَ (nasals vowels)
۶۰	۱۰- وسر گائي
۶۲	۱۱- ايلس جي صورتخطيءَ تي ٽروپ جي تنقيد

- ٦٨ ١٢- احوال جي صورتخطي ۽ لفظن جي صورتن ۾ اختلاف
- ٤٤ ١٣- ۽ اُرڪي ۽ صورتخطي ۾ عام غلطيون
- ٤٢ (الف) غريل گهريل صورتون
- ٤٥ (ب) جزم جو استعمال
- ٤٥ ١- وچيان گڏيل آواز ۽ جزم
- ٤٨ ٢- مٿي وارا گڏيل آواز ۽ جزم
- ٨٥ ٣- صاف سُر ۽ جزم
- ٨٣ ٤- (الف) گھڻا سُر ۽ جزم
- ٨٤ (ب) وڌيڪ آواز
- ٨٦ (ث) شد
- ٨٤ ضميمو ١- لفظن جي درست لکڻ لاءِ سفارش
- ٩١ ضميمو ٢- سنڌي ۽ ويدڪ لفظن ۾ ڪجهه ڳڻپ
- ٩٣ ضميمو ٣- البيرونيءَ جي ڪتاب الهند ۾ سنڌي لفظ
- ٩٨ ضميمو ٤- سنڌ ۾ اسلامي دور کان اڳ جا سنڌي لفظ
- ١٠١ ضميمو ٥- عرب سيلخن جي سفرنامن ۾ ڪم آندل سنڌي لفظ
- ١٠٤ ضميمو ٦- چيسي ٻولي ۽ سنڌيءَ ۾ ڪجهه ڳڻپ
- ١١٢-١١٤ بيليوگرافي

تصويرون جي فهرست

- ٢١ ١- پٺڀر وارين ٺڪرين جون تصويرون
- ٢٦ ٢- خواجگي سنڌي صورتخطي
- ٣٤-٣٣ ٣- ديسي سنڌي رسم الخط جا نمونا

مهاڳ

”سنڌي صورتخطيءَ“ جو پهريون ڇاپو ڇهن مهينن اندر ختم ٿي ويو، ۽ ٻئي ڇاپي لاءِ پريس جا در ڪڙڪائڻا پيا. پهريون ڇاپو سنڌ جي استادن، دانشورن ۽ تعليمي ماهرن زباني طور ته پسند ڪيو، پر مون کي خوشي تڏهن ٿي ها جڏهن ڪو صاحب تڪليف وٺي هن فن تي علمي جائزو وٺي ڪجهه لکي ها ۽ منهنجي رهبري ڪري ها.

سچ پچ ته مون کي خوشي تڏهن ٿيندي جڏهن ڪو ڄاڻو، منهنجي طرفان ڪيل سفارشن تي ڪجهه لکي، انهن تي فني ۽ علمي بحث ڪندو، آءٌ ايترو ضرور چونڊس ته تنقيد علمي ڪرڻ گهرجي. ”صورتخطيءَ“ جي فن تي علمي تنقيد لاءِ صوتيات جي تلمر جي ڄاڻ جي گهڻي ضرورت آهي؛ ائين نه ٿئي جو متان ڪو صاحب پاڻ کي ٿي ماهر سمجهي چوي ته الانا کي فلائن فلائن ڪتابن جو مفهوم سمجهڻ ۾ ٿي نه آيو آهي، چاهي پاڻ انهن ڪتابن کي سمجهي سگهيو هجي يا نه.

ٻئي ڇاپي ۾ مون کي درستيون ۽ تبديليون به ڪيون آهن. هن انگريزي لفظن جا نعرالبدل به مقرر ڪيا آهن، جن جي وڌيڪ ڇڏڻ ڄاڻ ”سنڌي صوتيات“ نالي ڪتاب ۾ ڪئي وئي آهي. ٽيون ڇاپو سڌاريل ڇاپو آهي، جنهن ۾ ڪافي اضافو ڪيا ويا آهن.

آءٌ سنڌ يونيورسٽيءَ جي عملدارن جو شڪر گزار آهيان جن منهنجو هي ڪتاب اهر، ايه، (ايل) جي ڪورس تي رکيو آهي. آميد آهي ته اهر، ايه جا شاگرد هن مان ڪجهه فائدو حاصل ڪندا.

پيش لفظ

۱. سنڌي زبان جي ”بڻ بنياد“ تي تاريخي لسانيات (Historical Linguistics) جي لحاظ کان ڪافي زماني کان بحث هلندڙ آهي. ڪن بزرگن ته انهيءَ سلسلي ۾ جذبات کان ڪم ورتو آهي، ۽ سنڌيءَ جي موجوده تحريري صورت کي بنياد وٺي، پنهنجو هڪ مخصوص نظريو قائم ڪيو اٿن. انهن صاحبن روزمره واري ٻوليءَ (spoken language) جي ساخت ۽ سٽاءَ توڙي صرف-نحو جو جائزو تشريعي لسانيات (Descriptive linguistics) جي روشنيءَ ۾ نه ورتو آهي. اگرچ ڪن صاحبن هن ڏس ۾ - يعني ساخت، سٽاءَ ۽ صرف-نحو جي باري ۾ - پنهنجي نظر ڊوڙائڻ جي ڪوشش ڪئي به آهي، ليڪن انهن جا نتيجا به محض ظني آهن؛ نتيجو اهو نڪتو آهي جو سنڌي آوازن (sounds) ۽ انهن جي تحرير ٿيل صورتون (written symbols) کي هڪٻئي ۾ منجهايو ويو آهي، ۽ صوتياتي اصولن ماتحت سنڌي آوازن جو جائزو نه ورتو ويو آهي. ساڳي حالت سنڌي صرف-نحو جي به ڪئي ويئي آهي. نه صرف سنڌي صوتيات جي نظام جو مطالعو غير اطمینان بخش آهي، پر سنڌي صرف-نحو کي به عربي ۽ انگريزي صرف-نحو جي روشنيءَ ۾ ڄاڻڻ ۽ پرکڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. سنڌي زبان جي باري ۾ ڪيڏيل اهڙا نتيجا ثابت ٿا ڪن ته عالمن ٻوليءَ متعلق لکڻ کان اڳ پنهنجو مخصوص نظريو اول قائم ڪيو آهي، ۽ پوءِ ان نظريي جي روشنيءَ ۾ ٻوليءَ جي جائزي وٺڻ جي ڪوشش ڪئي اٿن. انگريزي زبان سان به قديم نظريي وارن عالمن (Traditional scholars) اهڙي ڪار ڪئي آهي، انهن بابت بلوم فيلڊ لکي ٿو:

—“The development so far outlined shows us what eighteenth century scholars knew about languages. They stated the grammatical features of language in philosophical terms and took no account of the structural difference between language, but observed it by forcing their description into the scheme of Latin grammar. They had not observed the sounds of speech, and confused them with the written symbols of the alphabet. Their failure to distinguish between actual speech and the use of writing distorted also their notions about the history of languages” (۱).

مطلب ته روزمره واري ٻوليءَ بدران، تحرير ٿيل ٻوليءَ جي جڙي کي اصل ٻوليءَ جو جائزو سمجهيو ويو آهي، هو درست نه آهي.

۲۔ ۱۹۶۰ع کان اڳ سنڌي زبان جي اصلي بنياد ۽ عام طور ۽ نظريا مشهور هئا؛ انهن مان پهريون نظريو هيءُ آهي ته سنڌي پراڪرت، ڀالي، شؤرسني، اڀرنش ۽ وراڇي اڀرنش جي معرفت سنسڪرت مان نڪتل آهي؛ ۽ ٻيو نظريو هيءُ آهي ته سنڌي عربيءَ جي ماڻڻ ٿي. ۱۹۶۰ع ۾ سنڌي ادب جي هن شعبي جي مطالعي ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ نئون انداز آندو. ڊاڪٽر صاحب پنهجي هڪ مضمون ذريعي، اڳوڻن نظرين کي رد ڪئي، اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته ”سنڌي ٻولي سڌي طور سنڌو سنڌون سنسڪرت مان نڪتل ناهي، بلڪ سنسڪرت کان اڳ واري دور جي سنڌو ۽ اتر هندوستان جي ٻولي آهي“ (۲).

(۱) Bloomfield, L., “Language,” George Allen and Unwin Ltd., London, 1961, p. 8.

(۲) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: ”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“، حيدرآباد، ۱۹۶۲ع، ص ۷.

۳. مون کي ننڍي هوندي کان ئي ٻولين جي ڄاڻ ۽ واقفيت جو شوق پيدا ٿيو آهي. وٽس ايم. اي. (س. سي) جي ڪورس ۾ فلاحيءَ جي پوري ڪمائي مطالعي ڪرڻ ڪري منهنجو شوق هڪاري وڌيو. تازو رب ڪرم مون تي ور ڪيو. منهنجي مرشد مهربان ۽ منهنجي عقيدتي (اسماعيليه) جي ايم. سيدنا و مولانا شاعر ڪرم الحسنسي، آغا خان چوٿين، پنهنجي نوازش سان مون کي اعليٰ تعليم جي حاصلات لاءِ ولاءِ وڃڻ جو ارشاد فرمايو، ۽ ساڳئي وقت، پنهنجي خانداني مڃاڻ جي اصول ٻاندر، پنهنجي ذاتي خزاني مان خرچ ذريع نه قبول فرمائڻون. مون موقعو غنيمت سمجهي، لسانيات جي علم جي ڄاڻ لاءِ لنڊن يونيورسٽيءَ جي ”اسڪول آف اورينٽل ائنڊ آفريڪن اسٽڊيز“ جي لسانيات جي شعبي ۾ داخلا ورتي. ٻن سالن جي عرصي دوران مون ايم. اي. جي تمري ڪئي، ۽ ”سنڌي ٻوليءَ ۾ عربي زبان جو عنصر“ (The Arabic Element in Sindhi) جي عنوان سان مقالو (Thesis) لکي پيش ڪيو. جنهن تي مون کي ايم. اي. جي ڊگري ملي. لنڊن ۾ تربيت حاصل ڪرڻ کان پوءِ، وطن واپس وري، ڪجهه وقت ماحول جو مطالعو ڪندو رهيس، ۽ ساڳئي وقت سنڌ ۾ ڇپيل ڪتاب نه پڙهندو رهيس. مون کي معلوم ٿيو ته لسانيات جي فن تي، سواءِ چند انگريزي ڪتابن جي، ڪنهن به سنڌي ڪتاب ۾ فني بحث نٿي ٿي. انهن مان ڪن ۾ فلاحيءَ جو عنصر گهڻو آهي، پر اهي عنصر نه جديد اصولن موجب نظر ثاني ڪرڻ جهڙا آهن.

۴. هن ڪتاب جي لکڻ لاءِ مون کي شوق نڌن ڏنا ٿو، جڏهن مون ڏٺو ته:

(الف) سنڌي ڪتابن ۾ الف-ب، رسم الخط ۽ صورتخطيءَ ۾ فرق ڄاڻايل نه آهي؛

(ب) صورتخطيءَ ۽ الف-ب جي بيان ڪندي حرف،

صورت ۽ آوار جي فرق کي نظر انداز ڪيو ويو آهي (۱)؛
 (ب) سنڌي صوتياتي نظام کان عمر واهيندڙ سڀ
 ڪسرن کي غير سنڌي حروفن کي حصي صرف سمجهڻ، ۽
 ڪم احسن ٿا، پر روزمره واري بوليءَ ۾ اڃا به وڃن-جڏهن
 سنڌي آوار ڪري شمار ڪيو ويو آهي (۲).

مڪن آهي ته اهي غلط بيانون اڳتي هلي حقيقت جي
 صورت وٺن، انهيءَ ڪري مون اول اٺن 'سنڌي صوتياتي'
 تي قلم کنيو آهي. هن ڪتاب ۾ جيتوڻڪ صوتياتي تصور ۽
 صوتياتي اصولن جو وضاحت سان ذڪر نه ڪيو ويو آهي،
 ڇاڪاڻ ته اهو هڪ جدا موضوع آهي، تنهن هوندي به صورتخطيءَ
 (Orthography) تي بحث ڪندي ڪن "فني اصطلاحن"
 (Technical terms) جو ذڪر ڪرڻ ضروري سمجهيو ويو آهي.
 ۵- سنڌي صورتخطيءَ (عربي-سنڌي صورتخطي) تي خاص

ڪري انهيءَ سبب کان به قلم کسر، جو تازو هندستان ۾
 مسٽر لوڪنات پنهنجي ڪتاب "سنڌي بوليءَ جي لپي" ۾،
 عربي-سنڌي صورتخطيءَ خلاف سخت ڪلاميءَ کان ڪم ورتو
 آهي. ديوان لوڪنات عربي-سنڌي رسم الخط کي غير وڳاڻڪ
 (unscientific) ثابت ڪرڻ لاءِ خود عربي رسم الخط جي خلاف
 غير وڳاڻڪ دليل ڏنا آهن. هنن لفظن لکڻ مان مبهمي ۽
 مراد ڪانهي ته ديوناگري خط غير وڳاڻڪ آهي، بلڪ ديوان
 لوڪنات جي ڪتاب ۾ ڪل بحث ثابت ٿيو ڪري نه سگهجي.

(۱) آڏواڻي پيرومل: "وڏو سنڌي وڻاڪرڻ"، ٻاڻو ديوان،

هندو پريس، ڪراچي، ۱۹۲۶ع، ص ۱ ۽ ۲.

(۲) ڊاڪٽر بلاچ: "سنڌي بوليءَ جي مختصر تاريخ"، ص ۳۱.

ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو: "اول نه سنڌي الف-ب جي
 حروف صحيح ۾ وڌايو ٿيو. عربي الف-ب جا حروف،
 مثلاً: ٺ، ڇ، ڀ، ڙ، ڳ، ڳ، ڳ، ڳ، ڳ، ڳ، ڳ، ڳ،
 سنڌي الف-ب ۾ داخل ٿيا."

سنڌي صوبائي دڌار سوزي، عربن و سرائيل جي اميدان، ڪنهن
گهٽ ڄاڻ تو رهي، ته ته جيڪو دشمني ڪتاب ۾ آه، اهو
هر گهر ۾ سڀري عام ڏنڊا ڪري ڇڏي سان ان ڪتاب جي ڪتابت يا
هر سندس وٽ سرخرو وڃي لاء ٻيا نه ڪنهن اني رسما ٿي سگهن
ٿا، عربن و سرائيل سان دشمني ۽ سبب ٿا ٿا ڪنهن خلاف نه ٿا
جي اظهار ڪرڻ لاء انهيءَ طريقي سان سرخرو ٿي حاصل ڪرڻ،
هڪ اديب لاء مناسب نه آهي.

ديوان لوڪات جي الزامن ۽ اعتراضن جي جواب ڏيڻ
اڳ دفتر ٿيندو ته اول سندس ڪتاب سان ڪي ٺڪرا ڏجن،
جن ۾ هن اعتراض ورتا آهن؛

(الف) ”عربي-سنڌي“ جي ٺڪاوت جو آچارن سان
ڪوبه تعلق نه آهي. آچار هڪرو ته لکڻ جو طريقو

(۱) الف-ب؛ نشانن جو اهو طريقو، جو ڪنهن نه زبان

جي ڌار ڌار آوازن کي لکت ۾ نمايان ڪري.
صورتخطي؛ ڪنهن به زبان ۾ لفظن ۽ جملن جي لکت
لاءِ آوازن جي تحرير ٿيل صورتن کي اهڙي نموني استعمال ڪيو
وڃي جو اها لکت معياري ۽ درست هجي.

لسانات جي اصول موجب، صورتخطيءَ ۾، ڌار ڌار خطن
جي ڌار ڌار آچار (variant pronunciation) موجب، لفظن جي
ڌار ڌار نموني لکڻ، يعني هڪ لفظ کي لهجي جي ٻين ڪنهن
۾ ڌار ڌار نمونن ۾ لکڻ، درست نه آهي. صورتخطيءَ ۾ ٻين
آهي نه هر لفظ کي هڪ ئي مقرر صورت ۾ لکڻ. مثال ۾ مثال
ها آچار، انفرادي (isolated) طور آچار لفظ سان ڌار
ٿيندا آهن. صورتخطيءَ ۾ انهن لفظن جي آغا صورت ۾ لکڻ،
جيڪا انفرادي طور آچاري (pronounced in isolation) ۾ لکڻ
آهي. سڄي ملڪ ۾ هڪ ئي صورتخطي استعمال ٿي وڃي آهي.
تنهنڪري ڪنهن به زبان جي صورتخطي معنيٰ ان ملڪ جي
معياري لهجي (standard dialect) جي لکيل صورت.

دسو، هن زماني ۾ ته خود آرمينيا ۾ اديريزيءَ کي
سداری، آدارن موجب اهو و وڃي، پر نه ته
حدوسي طريقي سان، جنهن ۾ اکر خون مائرائون هٿ نه
ته آچار هو“ (١).

(ب) ”عربي-سنڌي ۾ غر و گناڪ اهي اهي.
رسان جيڪي نه سپاويڪ آچار ڪري ٿي، عربي اهي
انهن اچارن کي صورت ڏيڻ کان قاصر آهي“ (٢).

(ب) ”هن (عربي-سنڌي) جڏي ۽ غر و گناڪ
لبيءَ ڪارڻ اسان هزارين لفظن جا اچار ڦيرائي، انهن
لفظن جي صورت بدلائي ڇڏي آهي. نه فقط اسرو،
ليڪن هن غر و گناڪ لبيءَ جي هڪ سؤ سالن جي
اثر هٿ اسان جي زبان صحيح اچارن ڪرڻ کان
قاصر ٿي پئي آهي، جنهنڪري اسان جا سنڌي، سنسڪرت
شلوڪن جا آچار اهڙا ڪندا آهن، جن ته عربي وٺا
پڙهن“ (٣).

هن ڪتاب ۾ اڳتي هلي، اسان لسانيات جي هڪ اڳوڻو
ماهر، برٽن (Burton) جا آهي رايو ڏنا آهن، جن ۾ هن عربي
رسم الخط جي خصوصيتن تي مضبوط دليل ڏنا آهن (٤). ساڳيءَ
طرح برطانيه جو هڪ ٻيو مشهور ماهر لسانيات ۽ حذر صوتيات
هو ٽالمر ’فرت‘ (Firth)، عربي رسم الخط جون خصوصيتون
ڪندي لکي ٿو (٥):

(١) نوڪتاب: ”سنڌي ٻوليءَ جي لبيءَ“ مسٽر رزڊ، بمبئي ١٩٠٩ء.

١٩٥٩ع، ص ٣٦.

(٢) ايضاً، ص ٣٤.

(٣) ايضاً، ص ٣٨.

(٤) ڏسو اينلڙ صفحن ۾ برٽن جو رايو.

(٥) Firth, L R., "Papers in Linguistics" Oxford Uni-
versity press, London, 1957, pp. 125 and 126.

"Our English alphabet and orthography are disgracefully and almost ridiculously imperfect. Let us notice the main features of Arabic alphabet I suppose it can claim the title 'alphabet' on etymological grounds, but it is really a syllabary. Firstly, each Arabic letter has a name of its own. Secondly, each one is capable of being realized as an art figure in itself. Thirdly, and most important of all, each one has syllabic value, the value or 'potestas' in the most general terms being consonant plus vowel, including vowel zero, or zero vowel. The special mark, 'Sukuun' for a letter without vowel possibilities, *i.e.* with zero vowel or for a letter to end a syllable, not begin it, is the key to the understanding of the syllabic value of the simple letter not so marked, and this is congruent with the essentials of Arabic grammar."

انهن ماعرن جي رادن جي مٿانلي ۾ لوڪناٽ جي اعا
دعوا ڪئي ٿي بيمهه سگهي ته عربي-سنڌي رسم الخط
غير وڳانڪ ۽ جڏو آهي.

۶. جن جن اعتراضن جي بنا تي ديوان لوڪناٽ
عربي-سنڌي رسم الخط کي غير وڳانڪ ٿو سمجهي، تن ڏانهن
در احوال عربي-سنڌي رسم الخط ۾ نه آهن، پر لکڻن جي اڻڄاڻائيءَ
جو نتيجو آهن؛ جن جو من ۾، "سنڌي صورتخطيءَ ۾ اوائون"
جي عنوان هيٺ ذڪر ڪيو ويو آهي. انهيءَ ۾ وڏي
هٿ لوڪناٽ جي ڪن اعتراضن جا جواب ڏنل آيا:

(الف) لوڪناٽ صاحب لکي ٿو: "भा (پُر شُست)

لفظ ديوناگريءَ ۾ ٿي درست نموني لکي سگهيو. भा (پُر)
۾ [پ] ۽ [ر] ٻئي گڏجي اچن ٿا، ٻنهي جو گڏيل اچار ٿيو

۲ (ڏر)، جيڪو عربي آهي، ۾ لکي ڪونه سگهيو ۽ جي لکڻ جي ڪوشش ڪندا نه آهن ۽ جو اچار ۾ ڏر نه آهي ته ڪري سگهندو. ساڳي طرح [ش] ۽ [س] جو گڏيل اچار ڪنهن به عربيءَ ۾ لکي ڏيکاري! جي لکندا نه سگهندو 'سٺ' ۽ 'جڙ' اکر لکيو نه سگهندو 'پرشت' يا ان جو اچار عربي - سنڌي ۾ لکندا ڪندو 'پرشت' (۱).

دراصل اسان جون اهي لکيل صورتون ئي آهن، جن مون کي هن ڪتاب جي لکڻ لاءِ مجبور ڪيو. اعراب سڌو صورتن تي ايندڙ صفحن ۾، من ۾ بحث ڪيو ويو آهي. غلط امان جي آهي، ۽ نه عربي - سنڌي رسم الخط جي. تعجب نه آهي ۽ جو پاڻ کي دانش و گمان (linguistic science) جو ماهر سمجهندڙ ديوان لوڪاب نه هڪ عظيم غلطي ڪري ويو آهي. هو "پرشت" کي 'اڪر' (letter) ٿو لکي، دراصل اهو 'لفظ' (word) آهي. ڪتاب جي متن ۾ گڏيل آوازن (clusters of sounds) جي بيان ۾ لوڪاب جي اعراضن جا جواب اچي ويا آهن (۲)؛ تنهن هوندي به هت ايترو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي ته جنهن نموني هن صاحب عربي - سنڌي خط ۾ 'پرشت' لکي ٿو ڪڙني ڪٿي آهي، تنهن ۾ هن پنهنجي لاعلميءَ جو ڪمئي ثبوت ڏنو آهي. ڪوبه سنڌي 'پرشت' لفظ جو اچار "پرشت" هرگز ڪونه ڪندو. هو بلڪل ائين ئي چونڊو، جيئن لوڪاب ديوناگري خط ۾ لکي ڏيکاريو آهي. اگر لوڪاب کي اهو لفظ درست لکڻ ئي سو اچي ته ان ۾ عربي - سنڌي رسم الخط جو ڪهڙو قصور؟ پاڻ دعوا تو ڪري ته ڪنهن اهو لفظ درست لکي ته ڏيکاري! 'پرشت' جي اچار موجب درست صورت 'پرشت' آهي، جيئن ٻيا عربي لفظ آهن - صدر، دائر، وڙر وغيره. کيس اجازت آهي ته ٻوٽي جي انسيڪسٽ آف ليڪسيڪس جي ڪنهن به ماهر کي پنهنجي ڏسل صورت ڏيکاري، هيءَ لفظ

(۱) لوڪاب: ص ۱۲.

(۲) ڏسو ايندڙ صفحن ۾.

ٻن ڊن وارو آهي. [ڌر] گڏيل آواز آهي، ان ۾ ٻه ڊن جا
 اب/ ساڳي (vowelless) آهي. اهو جزم ٿا سگهون جي
 مدد سان نمايان ڪري سگهجي ٿو. ساڳيءَ طرح [مٺ] به
 گڏيل آواز آهي، جنهن ۾ ٻه ڊن جزا ٿا ساڳي آهي،
 جيڪري ان مٿان جزم ڏسجي، ان کي ساڳي آواز جي
 صورت ۾ نمايان ڪري سگهجي ٿو. آوازن جي انهيءَ قسم جي
 تقسيم (distribution) ڪيون ٿي مقالن ۾ ٿيل آهي (۱). اڳر
 ديوان لوڪناٽ عربي رسم الخط جي جزم، شد ۽ ٻن اعران
 (diacritical marks) سان واقف هجي ها ته جيڪر عربي
 رسم الخط جي خلاف اهي اعتراض هرگز نه لکي ها. لوڪناٽ
 صاحب صفحي ۳۷ تي جيڪي لفظ ديوناگريءَ ۾، عربي-سنڌي
 رسم الخط لکي ڏيکارڻ جي غرض سان لکيا آهن، اهي هوبهو
 عربي-سنڌي خط ۾ لکجن ٿا، ته حثن کيس باقي وهر به لهي
 وڃي ته ڪو عربي-سنڌي رسم الخط غير وڳاڻڪ آهي:

ديوناگري عربي-سنڌي
 خط (۲) خط

पू णं पूरु
 थू णं चूरु
 धं मं डं
 क्रं मं कं

(ب) - ديوان لوڪناٽ جو ٻيو اهم اعتراض هيءُ آهي ته

”ديوناگريءَ ۾ नं दी (نڊيو) اظهار ڪن ٿا، ڇو آهي ۽ ٻيو اٿ،

(۱) Khubchandani, L., "Phonology and Morpho-
 phonemics of Sindhi", M.A. Thesis, Pennsylvania
 University, 1961, pp. 12 & 16.

حصصڪري آچار پورو پورو ڪري سڃاڻي ٿو، پر سنڌيءَ ۾
 ’ننڍو‘ لکجي نه ٿو، بلڪه ’ننڍو‘ وڃي ٿو. (ننڍو) **ننڍو**

جيئن ته سنڌيءَ ۾ ان آڪري ٿئي ٿي ڪانه، ’ننڍو‘ آهي ’ننڍو‘
 نٿو ڪر ٿو، ته ديوان لوڪنات صوتياتي نظام ۾ ’ننڍو‘
 مڙس رکندڙ آهي. ”ننڍو“ ۾ سڃي ’ن‘ ۽ ’ا‘ ’ن‘ جو هجڻ
 ڪمڻ به ماهر ڏان نه ڪيو آهي (۱). سنڌيءَ ۾ اها غرض
 لفظ آهن. مثلاً: جڏ، انب، انگ، سنج وغيره.

اول ته هيءُ ڏسڻو آهي ته جنهن نموني لفظ ”ننڍو“
 اچارجي ٿو، اهڙي نموني نقاد پاڻ ديوناگريءَ ۾ لکي سگهيو
 آهي؟ ڪوبه سنڌي نٿو **ننڍو** نه چوندو، پر ’ننڍو‘

جو اچار ڪندو **ننڍو** (ننڍو)، جو لوڪنات جي لکت موجب

ننڍو آهي. يعني خود سندس لکت به درست ڪانهي.

(ب) - لوڪنات اڳتي لکي ٿو ته ”پرو مڙو ڪ. ر. و. ڪ. ر. و.“
 لکن ’فتويٰ‘ ۽ ’داوا‘ لکن ’دعويٰ‘. ڀلا اها لپي و گمانڪ ڪهڙي
 چئي، جنهن ۾ اچار هڪڙو ته لکاوڻ بهي؟ ’فتويٰ‘ ۽ ’دعويٰ‘
 ۾ ’ئي‘ جي ڪهڙي ضرورت آهي، ۽ انهيءَ جو اچار هي لفظ
 ۾ ڪٿي آهي؟“ (۲). ساڳئي هنڌ وري لکي ٿو: ”خود‘ جو
 اچار ڪن ’خد‘ هت ’و‘ جي ڪهڙي ضرورت آهي؟ ’خوش‘
 جو اچار ڪن ’خش‘ هت ’و‘ جي ڪهڙي ضرورت آهي؟“
 لوڪنات اگر ٿورو توجهه ڏئي ها ته کيس معلوم ٿي
 وڃي ها ته اهي لفظ سنڌيءَ ۾ اڌارا آيل آهن. اهي زبان ۾
 انهن جي لکيل صورت اهڙي رکڻي آهي، جيڪا صورت آهن

(۱) Khubchandani, L., pp. 13 & 02,

۽ ٻين ڏسو: خواجہ غلام علي الڙو: ”سنڌي صوتيات“،

ادبيات پبليڪيشنس، حيدرآباد، ۱۹۶۷ع، ص ۸۳ ۽ ۸۴

(۲) لوڪنات ص ۳۵.

ٿڻ ٿي ڪونه. انگريزي ۾ اٿڻ موجب انهن جو اچار ٿيندو
/اٿڻ/ ۽ /اڏي/.

(پ) — مسٽر لوڪناٽ آمريڪا ۾ انگريزي اچارن جي
سڌاري لکڻ جو حوالو ڏنو آهي، پر پاڻ ڄاڻي ٿو ته
خود آمريڪا واري سڌاريل صورتخطي اتي جي صوتياتي اصولن
موجب موزون نه آهي. مثال طور:

انگريزي اچار	آمريڪي اچار
/water/ (وٽ)	/wa:dar/ (واڊز)

رومن خط جي باري ۾ بلوم فيلڊ لکي ٿو:

—“The principle of a symbol for each phoneme is approached by our traditional alphabet writing, but our traditional writing does not carry it out sufficiently for the purpose of linguistic study. We write /sun/ and /son/ differently, although the phonemes are the same, but /lead/ (noun) and /lead/ (verb) alike, though the phonemes are different. The words /ob/, /owe/, /so/, /sew/, /sow/, /hoe/, /beau/, /though/ all end with the same phoneme, variously represented in writing; the words /though/, /bough/, /through/, /cough/ and end with different phonemes, but are all written with letters—ough. Our letter x is superfluous because it represents the same phoneme as /ks/ as in ‘tax’, or /gz/ as in ‘examine’; our letter c is superfluous because it represents the same phoneme /k/ in ‘cat’ or as /s/ in ‘cent’. Standard English in Chicago has thirty-two simple primary phonemes; the twenty-six letters of our alphabet are too few

for a phonetic record. For some phonemes we use combinations of two letters (diagraphs) as *th* for the initial phonemes in /thin/, *ch* for that in /chin/, *sh* for that in /shin/, and *ng* for the final phoneme in /sing/".

مٿس بحث کان پوءِ يٺڙڪ چئي سگهجي ٿو ته سنڌي ٻوليءَ لاءِ موجوده حالت ۾ عربي-سنڌي رسم الخط ٿي موزون ٿيندو، انهيءَ تي ٿڌي دماغ سان سوچڻ جي ضرورت آهي.

۷- هن ڪتاب ۾ ڪيترن ئي اهڙن نڪتن تي بحث ڪيو ويو آهي، جي اسان لاءِ بلڪل نوان آهن. انهن واري صورتخطيءَ جي اوڻائين تي بحث ڪندي حزم، وسرگائي، گهڻي سُر، نون غني ۽ همزي تي بحث ڪيو ويو آهي. حزم واري حصي ۾ منڍ ۽ وچ وارن 'گڏيل آوازن' ۽ انهن جي تحريري صورت تي ڪل بحث سنڌ وارن لاءِ بلڪل نئون آهي. پڙهندڙن لاءِ بهتر ٿيندو ته لکيل صورتون جيڪي اسان جي دماغ ۾ گهر ڪري ويون آهن، تن کي ڪجهه وقت لاءِ وساري، لفظن جي منڍ ۽ وچ ۾ آيل 'گڏيل آوازن' جي اچارن تي غور ڪن، ۽ ڏسڻ صورت تي اچار کان پوءِ سوچي ڏسن. لوڪاٽ به تڏهن منجهي پيو آهي، جڏهن هن صحيح صورت تي ويچار ٿي نه ڪيو آهي. حزم جي بيان ۾، حزم جي غلط استعمال تي به لکيو ويو آهي. صاف ٻڌڻ سُرڻ توڙي گهڻن ٻڌڻ ۽ چوڻن سُرڻ جي لکت ۾، سنڌيءَ جي هر ڪتاب توڙي لغت ۾ حزم کي غلط نموني ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. هن ڪتاب ۾ درست لکڻيءَ لاءِ سفارش ڪيل آهي، جا قابل توجهه آهي. ساڳيءَ طرح گهڻن ٻڌڻ سُرڻ کي نمايان ڪرڻ لاءِ 'ن' استعمال ڪيو ويندو آهي، پر هيچي ۾ انهيءَ 'ن' جو ڪو هڪڙو واعدو نه آهي، جنهنڪري درست هيچي لاءِ سفارش ڪئي وئي آهي.

۸- هن ڪتاب ۾ انگريزيءَ جا ڪيترائي فني اصطلاح ڪتب آندا ويا آهن، جي پڙهندڙن کي ضرور مشڪل لڳندا.

ڇاڪاڻ ته علم صوتيات جي جديد فن اسان جي مائٽن ۾ اڃان تارو خم ورسو آهي. جيئن ته اردو ۽ سنڌي ۾ انگریزي لفظن جا نعم البدل موجود آهن، پر اهي ڦٽي اچاڻا ڏان ڏيکار ٿا ته اهي اهي ۽ ڪري اهي لفظ نظر انداز ڪيا ويا آهن؛ البت سنڌي ۾ موزون لفظ ملن ٿا، جيڪي اسان جي زبان ۾ ڇڪر او ٿا ۽ عجب ڪن ٿا، پر اهي هاڻ استعمال ٿي رهيا آهن.

صوتيات تي انگريزي لفظن جا نعم البدل سنڌي ۾ به ڪيا ويا آهن. اهڙا ڦٽي لفظ ۽ اصطلاح ’سنڌي صوتيات‘ ڪتاب ۾ انگريزي لفظن سميت ڏنا ويا آهن ته جيئن صوتيات جهڙي مشڪل موضوع جو سنڌي ۾ آسانيءَ سان مطالعو ڪري سگهجي.

هن ڪتاب جي لکڻ ۾ خاص مقصد هيءُ رکيل آهي ته سنڌي زبان جا عالم، استاد، تعليمي ماهر ۽ عربي رسم الخط جا ڄاڻو، سنڌيءَ جي موجوده صورتخطيءَ جو گهرو مطالعو ڪن، ۽ سنڌي زبان جي ابتدائي (پرائمري) ڪتابن توڙي لغتن ۾ ڪم آندڙ تحريري صورتن جو علمي (scientific) لحاظ کان جائزو وٺن. هيءُ ڪتاب لسانيات جي شاگردن لاءِ توڙي ٽريننگ اسڪولن ۽ ڪاليج جي شاگردن ۽ استادن، اديبن، عالمن، فاضلن ۽ بي. اي. بي. ڊي. توڙي ايم. اي. جي شاگردن لاءِ امداد ٿي سگهي. قدر ڪارڪر ناست نيندو، ڇاڪاڻ ته هن کان اڳ سنڌي صورتخطيءَ تي ڦٽي نظر ڏيارڻ کان ڪام لکت، سنڌي صورت ۽ ٻين زبائن ۾ موجود ڪانهي. مون کي امداد آهي ته سنڌي زبان جا سڄي هن ڪتاب مان ڪجهه فائدو حاصل ڪندا.

سنڌي زبان جو فدائي
خواجہ غلام علي الانا

سنڌ يونيورسٽي
حيدرآباد سنڌ
۹-۶-۱۹۶۴ع

۱- سنڌي ٻوليءَ جي اوائلي لپي

سنڌي ٻولي هند-آريائي (Indo-Aryan) ٻولس جي اتر-هند واريءَ (North-Indian) شاخ جي ساڳئي ساد مان آسڻ ڪري نساڻي، ڪشميري، ڪري، هندي، مراٺي ۽ لهندا جي ماڻن تي (۱). انهيءَ لحاظ سان سندس نسبت سنسڪرت سان به آهي (۲). موجوده تحقيق جي بنا تي چئي سگهجي ٿو ته سنڌي ٻولي نهنجي سِر هڪ خودمختار ”سنڌي پراڪرت“ ٻولي هئي، جا سنڌ ۾ ڳالهائي ويندي هئي. وراڇڊ ۽ بڻشاڇي ان جون

(۱) هت ٻولس جي خاندان ۽ انهن جي شاخن تي بحث ڪرڻو نه آهي، اٽل امرو لکڻ مناسب آهي ته اهي سڀ ٻولون انڊڪ (ممڪن آهي ته موجوده وقت هڪڙو ٻوليءَ جو نالو ان جي بدليل صورت آهي) جي اتر-اوله واري پراڪرت (ماعتن هن پراڪرت جو نالو آڏيچم لکيو آهي) جا لهجا آهن.

(۲) خواجہ غلام علي الانا: مقالو، سنڌي ٻوليءَ جو نڀ ساد،

ساهي مهران، نمبر ۲، ۱۹۶۷ع

Also see: Jairamdas Daulatram "Ancestry of Sindhi Language," New Delhi, 1957.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو خيال آهي ته ”سنڌي ٻولي سڄي سنون سنسڪرت مان نڪتل ناهي، بلڪ سنسڪرت کان اڳ واري دور جي ”سنڌو ماڻھو جي قدر ٻولي“ آهي، جنهن تي بعد ۾ ٻولي پراڪرت جي معرفت سنسڪرت جو اثر ٿيو. (”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“، حيدرآباد ۱۹۶۲ع، صص ۶، ۱۰، ۱۹۴).

پينر ٻوليون هون. اهو به ثابت ٿي چڪو آهي ته برصغير جي ڪا به مقامي ٻولي سسڪرت مان ٺهي نڪتل نه آهي، پر سسڪرت نه پاڻ آڏينجھ براڪرت جي نڪسڻ شلا واري خطي جي مقامي لهجي جو سڌاريل ۽ سواريل روپ آهي، جنهن کي ٻهين ”پالما“ سڏيو وڃي ۽ پوءِ ان تي سسڪرت (سواريل ۽ سڌاريل) نالو رکيائون. انهيءَ لحاظ سان چئبو ته سنڌي ۽ سسڪرت جو بڻ بڻسڻ هڪ ئي آهي، پر ساڳئي وقت اهو به چئي سگهجي ٿو ته سنڌي ٻولي سسڪرت کان آڳاٽي ٻولي آهي.

۲- سنڌي ٻوليءَ جي لپي ۽ قدامت جا اهڃاڻ

سنڌي ٻوليءَ ۽ ان جي لپيءَ جي قدامت جي اهڃاڻن لاءِ اسان وٽ عرب ساحن جا احوال موجود آهن، جي ثابت ٿا ڪن ته ديب، منصوره ۽ ملتان ۾ عربي ۽ سنڌي ٻوليون گالهائون وينديون هيون (۱).

پير حسام الدين شاه راشديءَ جي حوالي مان معلوم ٿو ٿئي ته عربن جي دور ۾ سنڌي ٻولي نه فقط گالهائي ويندي هئي، پر لکي به ويندي هئي؛ ۽ سن ۲۷۰ھ/۸۸۳ع ۾ قرآن پاڪ جو سنڌي ٻوليءَ ۾ پهريون ترجمو به ڪيو ويو (۲).

تاريخ جي ورق گردانيءَ مان معلوم ٿو ٿئي ته سنڌ جا رهاڪو، اسلام جي آمد کان به اڳ، پنهنجن پاڙي وارن ماڻهن - عربستان، ايران ۽ افغانستان - سان واپاري ۽ تجارتي گهڻي ڪري

(۱) Elliot, H.E., "History of India" Vol. I, Trubner & Co., London, 1867, pp. 35 & 39.

(۲) ڏسو پير حسام الدين راشديءَ جو مضمون، منصوره جي

تاريخ جو هڪ باب، ”سامي مهراڻ“، نمبر ۱، جلد ۱۰،

حيدرآباد، ۱۹۶۱ع، ص ۱۰۳.

رکندا هئا (۱). نه فقط ايترو، پر خود عراق، ايران ۽ افغانستان جا واپاري، عراق، بندر عباس ۽ بصري کان سنڌ جي سامونڊي ساحل ۽ دريائي بندرن تان ٿيندا، گجرات ماسي، سامونڊي ڪناري تي وسندڙ شهرن ۽ واپاري منڊين تائين ايندا هئا. اهيءَ طرح اسلام جي سنڌ ۾ آمد کان اڳ سنڌ جا هندو واپاري ۽ تاجر به ايران، عربستان، بلخ ۽ بخارا تائين ويندا هئا. انهيءَ اچ-وڃ ۽ واپاري ڏي-وٺ حوالن سان سنڌي ٻوليءَ تي به ڪيترن ئي لفظن جي مقاسا ٿي.

عرب سياحن جي احوالن ۽ تاريخن ڪو حنائن مان ثابت ٿيو آهي ته عرب حڪومت جي ابتدائي زماني ۾، بلڪ ان کان به اڳ، سنڌي زبان عام ماڻهن جي روزمره واري، ۽ تجارت توڙي واپار جي استعمال واري ٻولي هئي. اسلامي حڪومت جي ابتدائي دور ۾، عربي سرڪاري زبان جي حيثيت ۾، دفتری ۽ انتظامي ڪاروبار ۾ ڪم اچڻ لڳي، پر تنهن هوندي به سنڌي ٻولي سنڌ جي عام ماڻهن، واپارين ۽ عالمن وٽ مقبول هئي. هيءَ زبان ان وقت به نه فقط ڳالهائي ويندي هئي، پر لکي به ويندي هئي. اهڙو ثبوت اسلامي (عربي) حڪومت جي دور وارن سياحن جي احوالن مان ملي ٿو.

جاحظ (۸۶۴ع) لکي ٿو:

”سنڌ (هند) جي ماڻهن کي اسان نجوم ۽ حسابن ۾ گهڻو اڳتي ڏٺو. انهن جو هڪ خاص سنڌي (هندي) خط آهي (۲)....“ الخ

(۱) دين محمد وفائي: مقالو، سنڌي زبان جي مختصر تاريخ،

”مهراڻ جون موجون“، پاڪستان پبليڪيشنس، ڪراچي،

۱۹۶۴ع، ص ۱۰

(۲) جاحظ: ”رساله فخر السودان علي البضاي“، اردو ترجمو،

”هندستان عربون کي نظر ۾“، جلد اول، دارالمصنفين،

اعظم ڳڙھ، ۱۹۶۰ع، ص ص ۴-۵

اهڙيءَ طرح اصطخري (۹۵۱ع) سان نو سڃڙي:

”مصوره، ملتان ۽ ان جي مضامات جي ماڻهن جي
ٻولي سنڌي ۽ عربي آهي (۱)“.

ساڳيءَ طرح مسعودي (۹۵۷ع) لکيو آهي:

”سنڌ جي زبان هندستان کان مختلف آهي. سنڌ اسلامي
ملڪن سان قريست آهي. مهاڳر يعني وليراءَ جي
سلطنت جي تختگاه جي ٻولي ’کري‘ آهي. هيءَ انهيءَ
طرف ۽ پسگردائيءَ جي زبان آهي، مگر ثقيل آهي.
سامونڊي ساحل، ’چمور‘، ’سوباره‘ ۽ ’ناڻي‘ وغيره
ساحلي شهرن جي زبان ’لاڙي‘ آهي (۲)“.

ساڳيءَ طرح بشاري مقدسي (تصنيف ۹۸۵ع) لکي ٿو:

”ديبل هڪ سامونڊي شهر آهي. هن سان هڪ سؤ
گهٽ مليل آهن. هتي جا رهاڪو زياده تر هندو آهن.
سمند جو پاڻي طغمانيءَ جي وقت شهر جي ديوارن سان
اچي لڳندو آهي. هتي جا باشندا واپاري آهن. سنڌي
۽ عربي زبانون ڳالهائڻ ٿا (۳)“.

بلڪل ساڳيءَ طرح ابن نديم (۹۹۵ع کان پوءِ) جو راءِ آهي:

”سنڌ جي ماڻهن جون زبانون ۽ مذعب باهم مختلف
آهن، ۽ رسم الخط متعدد آهن. هنن جا تقريبن سؤ
رسم الخط آهن. سنڌ جي ماڻهن وٽ ۹ رسم الخط رائج
آهن (۴)“.... الخ

(۲) اصطخري: ”المسالك الممالك“، ايضاً ص ۳۷۵.

(۲) ابوالحسن مسعودي: ”مروج الذهب و معاون الجوهر“، اردو

ترجمو، حوالو ڏنو ويو آهي، ص ۲۸۸ ۽ ۲۸۹.

(۳) بشاري مقدسي: ”احسن المسامر في معرفه“، ايضاً،

ص ۳۸۵-۳۸۶.

(۴) ابن نديم: ”الفهرست“، ايضاً، جلد دوم، ۱۹۶۲ع، ص ۳-۴.

اهڙيءَ طرح اس جو مل پنهجي ”عردامي ۾ لکيو آهي: ”منصوره، ملتان ۽ آسپاس جي علائقن ۾ عربي ۽ سنڌي زبانون رائج آهن (۱)“.

سڳو سان السرونيءَ هنن لفظن ۾ لکيو آهي: ”ذڪن سنڌ ۾، ڪاري واري خطي تائين، ’مالو وِشائو‘ (Malwashau) نالي حڪو رسم الخط ڪم ايندو آهي، ان کي ’مالواڙي‘ چئبو آهي. تهنمتوا (المنصوره) ۾ ’سَمِيْدَو‘ رسم الخط ڪم ايندو هو. ’لاڙي‘ خط لاڙ ديس ۾ ڪم ايندو هو. ’اردناگري‘ رسم الخط ’پاتيا‘ ۽ سنڌ جي ڪن حصن ۾ لکيو ويندو هو (۲)“.

عرب ساحن جي سفرنامن نه فقط سنڌ جي ثقافت، وڻج واپار، علم ادب ۽ ٻين ڳالهين کي لکت ۾ ثبوت طور پيش ڪيو آهي، پر انهن سفرنامن مان سنڌي ٻوليءَ ۽ ان لاءِ ڪم ايندڙ ”لکتن“ جي نمونن بابت به پتو پوي ٿو. جاحظ، ابن نديم ۽ السروني جي احوالن مان ثابت ڪيو وڃي آهي ته اسلام جي آمد وقت سنڌي ٻولي نه فقط ڳالهائي ويندي هئي، پر آغا ڌار ڌار رسم الخطن ۾ لکي به ويندي هئي.

پيٿور جي دڙي جي تازي کوٽائي، سنڌي ٻوليءَ جي هن باب جي تحقيق ۾ ڪافي مددگار ثابت ٿي آهي. هن کوٽائيءَ مان لڌل نڪرڻ تي لکيل حرف، اٺين صديءَ جي ”آڳاٽي-ناگري“ (Proto-Nagari) نموني جا آهن. هن کوٽائيءَ مان مليل سلسل عرب ساحن جي حق ڳوٺي ۽ راست دڙيءَ جي ساڳ پري آهي. پيٿور جي کوٽائيءَ مان جيڪي نڪرڻ هٿ آيون آهن، انهن تي لکيل اکرن جي ڌاري ۾ انار قديم جي ڊاٽريڪر جو رايو آهي:

(۱) Elliot, H.M., Op., Cit., p. 39.

(۲) Edward, C., Sachau, "Alberuni's India", Kegan paul Trench Trubner, London, 1910, p. 173.

”اهي اکر محكمي رواجي - اريء مس مان لکيل
آهن، سر اس نا سڌي نه مٿي جي ڀرڻس جون اهي
ڪريون باهران هر ڏر گهرائون نه وڃون هونديون،
بهر ته اهي ڏيئي ٿي هونديون (۱)“.

آر قديم جي محكمي طرفان پٿور جي باري ۾ شايع ڪيل
”خيرنامي“ ۾ ٽن ڪرين جون تصويرون ڏنل آهن. انهن مان
صفحہ ۳۰ تي ڏنل تصويرون، نمر ۹، ۱۰ ۽ ۱۱، مان، ۹ ۽ ۱۱
نمر وارين تصويرون وارين ٽڪرين تي هڪجهڙو رسم الخط يعني
ارڙناگري خط لکيل آهي. وچينءَ تصوير، يعني ڏهين نمبر تصوير
۾ لکيل اکر ”لوهاڻڪي“ يا ”لاڙي“ رسم الخط جا آهن. رسم الخط
جا اهي ٻئي نمونا عرب ساحن جي بيانن کي صحيح ثابت ٿا
ڪن، ۽ آثار قديمه جي ڊائريڪٽر جي راءِ کي سچو ثابت ٿا
ڪن، ته اهي رسم الخط اسلام جي آمد کان اڳ واريءَ سڌي
ٻوليءَ جا اهڃاڻ ڏين ٿا. سامهون ڏنل تصويرون ۾ انهن لکڻ جي
حاج کان پوءِ چٽي سگهجي ٿو ته سڌي ٻولي اسلام جي آمد کان
نه اڳ لکي ويندي هئي، جنهن لاءِ هڪ کان وڌيڪ لکڻون
ڪم آڻڻ جو رواج هو.

هن بيان مان هي نتيجو ٻو نڪري ته حش سڌي ٻولي
قديم آهي، نئن موحوده سڌي ٻوليءَ جي لکت نه قديم آهي،
جنهن جا ڪي اڳاڻي ۾ اڳاڻا مال ۽ اهڃاڻ پٿور جي ٽڪرين مان

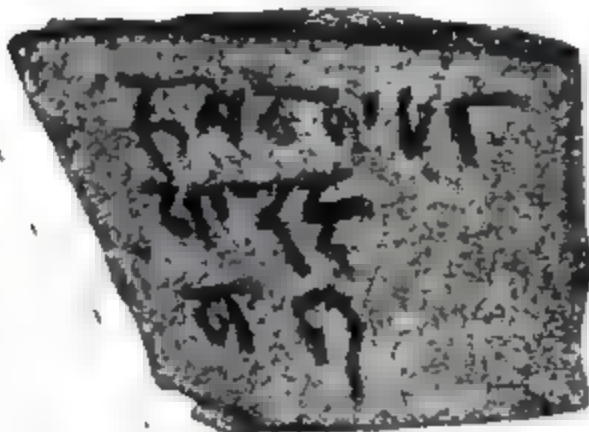
(۱) Khan F.A., "Bhambhore Excavations", Department of Archaeology, Government of Pakistan, Karachi, revised edition, 1963. pp. 29 & 30

تصویر نمبر ۹

تصویر نمبر ۱۰

تصویر نمبر ۱۱

پنپور مان لڌل آهنن اُڪرين
جون تصويرون، جن تي
سنڌ ۾ اسلام جي آمد
کان اڳ واري سنڌي
ٻوليءَ ۾ اُن جي لکت
جا نمونا ڏنل آهن.

ملن تا (۱). پيڙور واريءَ لکت مان هڪ، يعني تصوير نمبر ۱۰ واري لکت پڙهي وئي آهي. ماهوار نڪس زندگيءَ جي سلسلي ۱۹۶۸ع واري پرچي ۾ بيان ڪيو ويو آهي ته ادهيءَ لکت جي پڙهڻي آهي ’دُجر هَندَر‘ (۲). بهرحال، سٺ ۾ لکيل آهي ’دُجر‘ ۽ پيءُ سٺ ۾ لکيل آهي ’هَندَر‘.

ادهيءَ ۽ ڪريءَ توڙي ٻين ٻن ڪرين تي لکيل لفظ، سٺ ۾ اسلام جي آمد کان اڳ جي زماني جي سڌي ٻوليءَ جي لکيل صورت جي املهه نشاني آهن.

هن راءِ مان ثابت ٿو ٿئي ته اسلام جي آمد کان اڳ سنڌي ٻولي ديسي رسم الخطن ۾ لکي ويندي هئي، جنهن جا هڪ کان وڌيڪ رسم الخط هئا، يعني هر قوم کي پنهنجو پنهنجو رسم الخط هو؛ ٻولي اهائي ساڳي يعني سنڌي هئي، پر لوهالا ان کي پنهنجي نموني پيا لکندا هئا، ته ڀاٽيا پنهنجو رسم الخط پيا ڪم آڻيندا هئا. انهن کان سواءِ ٺٽائي ڀاٽن ۽ سوهائي ڀاٽن جو رسم الخط الڳ الڳ هوندو هو. اهڙيءَ طرح ’راڻائي‘ ۽ ’ونگائي‘ به رسم الخطن جا نالا هئا، جيئن البرونيءَ ’مالواڙي‘ ۽ ’ستندو‘ رسم الخطن جا نالا ڏنا آهن.

(۲) هت موهن جي دڙي واري لکت کي نظر انداز ڪيو ويو آهي، ڇاڪاڻ ته جيستائين اها لکت پڙهي نه وئي آهي، ۽ اهو ثابت نه ڪيو ويو آهي ته ان لکت واري ٻوليءَ جي ساخت ۽ سٺا ڪهڙي آهي، تيستائين موهن جي دڙي واري ٻوليءَ کي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي لفظن ۾ ”موسم سنڌ جي ٻولي“ چئبو، ۽ موهن جي دڙي واريءَ لکت کي مدرسن سنڌ جي ٻوليءَ جي لکت چئبو، ۽ نه سڌي ٻوليءَ جي لکت، پر پيڙور واريءَ لکت کي سڌي ٻوليءَ جي لکت چئبو. (۲) ڏسو خواجه غلام علي الانا جو مضمون: ”اسلام جي آمد

کان اڳ سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت“، ”نئين زندگي“.

هن راء مان اهو به ثابت ٿو ٿئي ته سنڌي ٻولي واپاري ڏي-وٽ ۽ عام استعمال واري ٻولي هئي، ها ان وقت به شاهوڪار، معباري ۽ وسع ٻولي هئي. ان ۾ نجوم، هشت، طب ۽ ٻين علمن توڙي واپار، تجارت، روزانه استعمال جي شين، مڇل قسمن جي ڪپڙن، دوائن وغيره لاءِ لغتي خزانو هو. السرونيءَ ان وقت جي ٻوليءَ جا جيڪي لفظ ڏنا آهن سي ضميمي ٻئي ۾ ڏنا ويا آهن.

ٽيون ته ’بجر هيدر‘ لفظ وٺڪرن جي لحاظ کان توڙي نحوي نقطه نگاهه کان نهايت ئي دلچسپيءَ سان پڙيل آهي. هن لفظ جي چنڊ چاڻ کان پوءِ چئي سگهجي ٿو ته اڄ کان تيرهن سؤ ورهيه اڳ به سنڌي ٻوليءَ جي صفتي فقرن جي ساخت ۽ ساءِ ساڳي هو.

حاصل مطلب ته اسلام جي آمد کان به اڳ سنڌي ٻولي جدا جدا لکتن ۾ لکي ويندي هئي.

اهو چئي نٿو سگهجي ته عربي رسم الخط، انهيءَ قديم خط جي جڳهه ڪڏهن والاري؛ يقيناً اسلامي فتوحات کان پوءِ سنڌ جي ماڻهن (خاص طور مسلمانن) جلد ئي اسلامي خط (عربي خط) اختيار ڪيو هوندو (۱).

۳- خواجڪي سنڌي صورتخطي

سنڌي زبان جي مختلف صورتخطن جي حاج ڪري، اهو معلوم ٿي نه سگهيو آهي ته اسلام جي ابتدائي زماني ۾ سنڌ جا مسلمان عام طور ڪهڙو خط ڪم آڻيندا هئا. السنڌ اڳتي هلي هن ڏس ۾ ’خواجڪو سنڌي خط‘ ۽ ’سنڌڪو سنڌي

(۱) Dr. Daudpota, U.M., article: Sindhi Literature, printed in "Cultural Heritage of Pakistan," Oxford University press, London, 1955, p. 155.

خط مل ٿا، جن جو حوالو ڪٿس خارج اسٽڪ ۾ ڏنو آهي (۱).
 پهريون خط، لوهانڪي خط (سور جي ڪريءَ وارو خط) ۾
 سدارا ۽ واڌارا آئي، سند ۽ ڪڇ جا نوان مسلمان (اسماعيل ۽ ٻيا)،
 سومرا دور (۱۰۵۱-۱۳۵۱ع) جي نوٽس اڌ ۾ ساء طور استعمال
 ڪرڻ لڳا. اهو يقين سان چئي سگهجي ٿو ته جنهن لوهانا دور
 سندن پير صدرالدين صاحب جي دعوت هت اسلام قبول ڪيو هو، ۽
 خواجه (اسماعيل) جو لقب حاصل ڪيو، ان قوم ۾ هي رسم الجند
 (ٻيڙو واري نمبر ڏهن ٽڪريءَ وارو) اڳيئي رائج هو. ان ۾
 پير صدرالدين صاحب ماترائون شامل ڪيون، ۽ ان سان گڏ
 ٻيا سدارا ۽ واڌارا آئي، ان تي ”خواجهڪي سنڌي“ يا ”چالهند
 اڪري“ نالو رکيائون (۲). سندس مراد هئي ته نوان مسلمان

(۱) اسٽڪ جي: ”سنڌي ٻوليءَ جو گرامر“، آمريڪن پريس،
 بمبئي، ۱۸۴۹ع.

(۲) ڊاڪٽر بلاچ صاحب هن رسم الخط جي باري ۾، پنهنجي
 ڪتاب (سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ) جي صفحي ۱۱۴ تي،
 اسان جي دعوت ته - خواجه سنڌي صورتخطي پير صدرالدين
 ٺاهي هئي - تي تنقيد ڪندي لکيو آهي ته، ”هيءَ راءِ محض
 هڪ خوش فهمي آهي.“ پر صاحب موصوف صفحي ۱۱۵ تي
 لکي ٿو ته، ”انهيءَ لاءِ پڻ ”خواجه جماعت“ جي سڃاڻپ
 روايت ۽ ماخذن جي تحقيق ضروري آهي؛ اول ته اها
 صورتخطي پير صدرالدين ٺاهي يا کانئن اڳ يا پوءِ ڪيئن
 ٺهي داعي ٺاهي؟ پوءِ ته پير صدرالدين جي دعوت جو دائرو
 ڪٿاڻو هو، انهيءَ ڪري اهو الت قرين قياس آهي ته
 هن بزرگ ”چالهند اڪرن“ تي مشتمل صورتخطي ٺاهي
 هجي، جنهن ۾ گجراتي، ڪڇي، هندي توڙي خوجڪي
 سنڌيءَ ۾ نصيحتون ۽ ”گان“ لکبا ويا هجن. پر اهو چوڻ
 ته هن بزرگ اها صورتخطي خاص ”سنڌي زبان“ لاءِ ٺاهي،
 تنهن لاءِ علمي تحقيق ۽ تصديق جي ضرورت آهي“ -
 ڏسو ص ص ۱۱۴ ۽ ۱۱۵. (ڏسو صفحو ۲۵)

(اسماعيلي خيواجا) اسلامي ڌارين ۽ اڪيڙن جي ٻڌڻي، ٿي
 ٻوليءَ ۾ سڪن. هن خط ۾ لکيل ڪتاب موجوده وقت ۾ به سڃات
 هندستان، برما، سلون ۽ آفريڪا جا اسماعيلي برعندا آهن. هن
 صورتحال ۾ نه رڳو مذهبي ڪتاب لکيا ويا، پر ادبيات، تاريخ،
 هندس ۽ فلسفي تي به ڪتاب لکيا ويا، جن مان ڪي هند
 ڏينهن جي صورت ۾، ۽ ڪي چيل صورت ۾، برٽش ميوزيم
 لائبرري، اديا آفيس لائبرري ۽ انگلند جي ٻين لائبررين ۾ رکيل آهن.
 هيءَ خط چاليهن حرفن تي مشتمل آهي، ۽ اهوئي سبب
 آهي جو سنڌ ۾ هن کي ’چاليهه اکري‘ به چيو ويندو آهي.
 سنڌ ۾ هن کي ”خواجڪي سنڌي صورتحال“ به سڏيو آهي،
 پر هندستان ۽ آفريڪا ۾ هن کي رڳو ’سنڌي‘ چوندا آهن.
 هن خط ۾ وينجن (consonants) کان سواءِ، شروعات ۾ سُر
 (vowels) لاءِ آت حرف (graphemes) هئا، پر پوءِ ان ۾ ٻيڪي

(آندل صفحي ۲۴ تان)

ڊاڪٽر صاحب جنهن دعوا کي ٻه رٿين بيان ۾ ’خوش فهمي‘
 ٿو سڏي، تنهن ساڳيءَ دعوا کي اڳتي هلي قبول ٿو ڪري،
 ۽ قرين قياسي قرار ڏئي لکي ٿو ته، ”واقعي اهو رسم الخط
 ٻي صاحب جو ٺاهيل آهي، پر خاص سنڌيءَ لاءِ نه.“ ٻي رٿي
 اهو رسم الخط ٻي صاحب جو ٿي، لوهاڻڪي خط مان سنڌي،
 ٺاهيل آهي، جو ان دور ۾ گجراتي، ۽ سنڌيءَ جي ٻيڪي
 ۽ لاڙي لهجن جي لکت جون گهرجون پوريون ڪري
 سگهيو ٿي، ڇاڪاڻ ته سنڌي، گجراتي توڙي هندي ٻولي،
 جن ۾ ٻي صاحب جو ڪلام موجود آهي، تن جو هن دور
 نظام ذري گهٽ هڪجهڙو آهي. هيءَ رسم الخط ٻيڪي
 رسم الخط جي نموني تي ٺاهيل آهي، ٻيڪي ۾ رسم الخط
 جو دائرو به ٻي صاحب جي ڪلام جي دائري واري
 ڪشادو آهي. هن ۾ هندستان جون اڪير اڻڻائي زمينون
 لکي سگهجن ٿيون.

ند وارن ڊيٽن سٽرن (diphthongs) لاءِ ٻه حرف داخلا آهن. -
 وٺا. صفحي ۲۶ تي هن صورتخطيءَ جا حرف ڏٺا ويا آهن، جن
 ڌار ڌار آوازن (sounds) جون اڪل صورتون آهن.

۴- عربي - سنڌي صورتخطي

هي سوال اڃا تحقيق طلب آهي ته سنڌ ۾ عربي - سنڌي صورتخطيءَ
 جي شروعات ڪيئن ٿي، ۽ ڪڏهن ٿي؟
 ڊاڪٽر دائود پوٽي جي خيال موجب، عربي - سنڌي خط
 جو قديم نمونو شاهه ڪريم بلزائيءَ (۱۵۳۷ع کان ۱۶۲۳ع)
 جي ڇپيل ڪلام ۾ ملي ٿو (۱). هنن ته هن خط ۾ ’وسرگ‘
 ’ٽوڪڻ آوازن‘ (aspirated plosive sounds) ۽ ’گهٽل سٽرن‘
 (nasal vowels) ۾ ڪو به فرق ڏيکارڻ نه آهي، انهيءَ ڏيهي
 ۾ هيءَ خط پاڻ وڌيڪ منجهانئسڻ آهي. شاهه ڪريم کان پوءِ
 ٻين بزرگن جو ڪلام به عربي - سنڌي رسم الخط ۾ لکيل آهي.

۵- مخدوم ابوالحسن جي سنڌي

عربي - سنڌي رسم الخط جو حقيقي بڻياد وڌيڪ مخدوم ابوالحسن
 هو، جو ڪلهوڙن واري دور جي وڏن عالمن مان هڪ هو.
 هن سنڌي زبان لاءِ جو ڪو رسم الخط تيار ڪيو سو عام طرح
 ”ابوالحسن جي سنڌي“ جي نالي سان مشهور آهي. هن جي
 ذهن ۾ نئي ۾ ڪيترن ئي ماڻهن اسلام قبول ڪيو هو، جنهن
 ته انهن ۾ اڪثريت بالغن جي هئي، انهيءَ ڪري هن ضروري
 سمجهيو ته اهڙن عمر رسده دوستن ماڻهن لاءِ اسلام قبول
 ڪندڙن مادري زبان ۾ لکيا وڃن. پر جيئن ته سڀيءَ لاءِ هڪ
 مقرر صورتخطي ڪانه هئي، تنهنڪري هن اول صورتخطيءَ
 جو ارادو ڪيو. مخدوم صاحب عربي ۽ فارسيءَ ۾ مهارت رکندڙ

(۱) Daudpota U M, Dr., article, Sindhi literature,
 “Cultural heritage of Pakistan”, Oxford Univer-
 sity press, London, 1955, p. 156.

هو، ۽ سنڌي لاءِ عربي رسم الخط جي نموني تي صوتي جملن مان
حو و سحر ڪيائين. سنڌي آوازن سان برابري ڏيکاريندا، سنڌي
رسم الخط ۲۸ ئي حرف ڪيائين (۱)، ۽ حرف فارسي ۽ سنڌي
ڪيائين (۲)، ۽ باقي سنڌي آوازن لاءِ فارسي ۽ عربي حرفن جي
بجاءِ گھڻا نوان نشان ۽ حرف مقرر ڪيائين. هنن جي
صورتخطيءَ ۾ ڪل حرف هن ريت آهن:

عربي حرف:

ا ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ع غ ف
ق ڪ ل م ن و ه ي

فارسي حرف:

پ چ گ

(۱) عربيءَ جي ب، ت، ج، د، ر، س، ش، ڪ، ل، م، ن،
و، ه، ۽ ي صورتون وارا آواز سنڌيءَ ۾ اڳي ئي موجود
هئا، باقي صورتون - ث، ذ، ص، ض، ط، ظ، ۽ ع - سنڌي
رسم الخط ۾ قائم ڪيائين، جي عربي لفظن کي درست لکڻ
۾ ڪم اچن ٿيون. خ، غ، ۽ ق حالانڪ سنڌي آوازن ۾
صورتون نه آهن، پر انهن صورتون وارا آواز سنڌ ۾ عربي
صوتيات مطابق نه پر عربي مخرج کان اڳڀرو، يعني ڪاڪڙي
(uvula) کان اڳڀرو، نرم تارونءَ (velum) جي پويان
(post-velar) آچارج ٿا. عربي صوتيات موجب انهن جو
مخرج ڪاڪڙو (uvula) آهي.

[ر] ۽ [ف] عربي اندر جي ڪرڻ سنڌيءَ ۾ مروج ٿي
ويا. اهي ٻئي آواز ڏيئي نه آهن.

(۲) ب، چ ۽ گ حرفن وارا آواز سنڌيءَ ۾ موجود هئا، صرف
انهن جي تحريري صورت لاءِ فارسيءَ جا حرف ڪيا ويا.

باقی سنڌي آوازن لاءِ فوان حرف:

ابوالحسن جي صورت	موجوده صورت
پ	پ
پا، به	پ
تا، ته	ت
تر	ت
ف، ڦه	ف
ج	چ
ج	جه
نج	چ
ڊ، دم	ڊ
ڊر	ڊ
ڙ	ڙ
ڙ	ڙ
ڪ، ڪه	ڪ
گ	گ
گ	گ
نگ	گ
ن	ڻ

مخدوم صاحب عربي رسم الخط ۾ سُرَن (vowels) لاءِ ڪم ايندڙ سڀ حرف (vowel letters) ۽ اعرابون (diacritical marks) - زبر، زير، پيش، حزم ۽ شد - ڪم آندون، ۽ سنڌيءَ جي ڊگهي گهڻي (long-nasal vowels) ۽ چوڻي گهڻي (short-nasal vowel) سُر کي 'نوين' جي وسيلي تحريري صورت ڏني. مثلاً:

”سڀني سڀ آڏاي“ ڪنوري ۽ زعفران جي مٽي سڌ مٽي
۽ ٻي نهر آئين جي ڪٽا ته ميوا

هن سال ۾ آڏاڻي، سي، سيءَ ۽ ڊهرءَ اٽل ۾ ئي، س،
۽ رءَ لاءِ موجوده صورتخطيءَ ۾ ٽيون، مهن ۽ روڻ صورتون
ڪم آڻندا آهن.

مخدوم ابوالحسن واري صورتخطي نه فقط سي، س، سر
ست جي ٻن حصن ۾ نه بچر جو وسلو نٿي، ڪنهن ئي علمي
اسلامي نظرين ۽ اصولن، توڙي سنڌي نظم کي ان وقت هن ئي
خط ۾ لکي ڪمانن جي صورت ۾ آندو. مطلب ته ۱۸۵۳ع ۾
هيءَ ئي خط ڪم آندو رهيو (۱)، پر جيئن ته سرڪاري طور
ڪانه مقرر صورتخطي ڪانه هئي، انهيءَ ڪري ڌار ڌار مصنف،
ساڳئي سنڌي آواز لاءِ، ڌار ڌار صورتون (graphemes) سا ڪم
آڻندا هئا. آهي مصنف جي ڪنهن ڪنهن زياده مٿس هئا، سي
ابوالحسن وارو رسم الخط سا ڪم آڻندا هئا، ۽ جيڪي فارسيءَ
ڏانهن وڌيڪ مائل هئا، آهي هينون ڌار ڌار صورتون پيا ڪم
آڻندا هئا:

پ لاءِ پ ۽ پھ
ت لاءِ ت ۽ تھ
ث لاءِ ث ۽ تر
چ لاءِ چ ۽ چھ
ڙ لاءِ ڙ ۽ ڙھ
ڌ لاءِ ڌ ۽ ڌھ
ڻ لاءِ ڻ ۽ ڻھ
ڪ لاءِ ڪ ۽ ڪھ

۶- ڊيسي سنڌي رسم الخط جا ڌار ڌار نمونا

ارڙهين صديءَ تائين سنڌيءَ لاءِ ڪابه سرڪاري طور منظور
ڪيل صورتخطي ڪانه هئي. پارسي ادبي ۽ سرڪاري زبان هئي.

(۱) مهن محمد صديق: ”سنڌ جي ادبي تاريخ“، ڀاڱو پهريون،

ڇاپو ٽيون، حيدرآباد، ۱۹۵۴ع، ص ص ۱۵، ۱۵۹-۱۶۲.

نه صرف مسلمان، پر آهي هندو جن کي سرڪاري نوڪرين جي آمد و رفت، سي به پارسيءَ ڏانهن وڌيڪ توجهه ڏيندا هئا. سنڌي سڀني جي روزمره جي زبان هئي. سرن (حاڪمن) کان وٺي مهڻن تائين، امر خواهه غريب سنڌي ڳالهائيندا هئا. جڙوڻڪ پارسيءَ جي ڀيٽ ۾ سنڌيءَ کي تعليم ۽ خط و ڪتابت لاءِ موزون نٿي سمجهيو ويو، تڏهن به هندو ۽ مسلمان واپاري، پهچو سورو ڪاروبار، سنڌيءَ ۾ هلائيندا هئا. هندو ديوناگري نموني تي لاهل هندو-سنڌي صورتخطي پيا ڪم آڻيندا هئا، جنهن کي ڪيترن ئي نمونن ۾ لکيو ويندو هو (۱). نه فقط سنڌي هندو جدا جدا خط پيا ڪم آڻيندا هئا، پر مسلمانن ۾ خواجا ۽ ميمڻ پنهنجي واپار ۽ ٻئي ڪاروبار لاءِ ڌار ڌار خط پيا ڪم آڻيندا هئا (۲). انهنڪ بيان ٿو ڪري ته ”سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تحريري صورت لاءِ ڪيترائي خط ڪم اچن ٿا، جي سڀ سنسڪرت جي خط مان نڪتل آهن، ۽ انهيءَ وانگر ڪافي کان ساڃي لکيا وڃن ٿا“ (۳). آهي خط هي آهي:

۱. خداوادي يا خدا آبادي (Khudawadi)

۲. شڪارپوري (Shikarapuri)

۳. ساڪرو (Sakhru)

۴. ٿاڻي (Thattai) هن جا ٻه قسم آهن: ۱. لهائن وارو خط

۲. پائين وارو خط

(۱) ڊاڪٽر بلوچ صاحب هندو-سنڌي صورتخطي مان مراد ”لڏيا ڪر“ ورتي آهي، جي سواءِ ماترائن جي لکيا وڃن ٿا. هندو سڀني صورتخطيءَ جي هر ڀرو اها مراد ڪانهي. خدا آبادي، ساڪرو، ساڻي ۽ سڀو هائي ڊيسي خطن ۾ ماترائون ڏيون وينديون هيون.

See: Stack G, "Grammar of Sindhi Language" 1849, pp. 3-8.

(2) Ibid, also see: Aitken, E.H., "Gazetteer of the Province of Sind", Mercantile Steam Press, 1907, p. 472.

(3) Stack, G., Op: Cit., pp. 3-8.

- ۵. لازائي (Larai)
- ۶. ونگائي (Wangai)
- ۷. راجائي (Rajai)
- ۸. خواجڪو (Khuwajiko)
- ۹. ميمڪو (Memaniko) ميمڪي خط جا ٻه قسم آهن:
- ۱- ٺٽائي، ۲- حيدرآبادي

۱۰. سوهائي ٻارڪو (Sewhani Bhabhira's) ساڳيءَ طرح برٽن (Burton) لکي ٿو ته ”اهي خط جن ۾ سنڌي زبان لکي ويندي آهي، سي اڪڙار آهن. ميمڪي ۾ ڪم ايندڙ، سامي خط کان سواءِ ٻه اٽڪل پنج خط سڃاڻجن ٿا. سنڌ جا هندو توڙي مسلمان ڪم آڻيندا آهن“ (۱).

جهڙوڪ:

- ۱. خداوادي
- ۲. ٺٽائي- هن جا ٻه قسم آهن: ۱- لھائن وارو خط، ۲- وارو خط.

- ۳. سرائي- اتر سنڌ ۾ ڪم ايندڙ خط
- ۴. خواجڪو- خواجہ قوم ۾ ڪم ايندڙ خط
- ۵. ميمڪو خط- ميمڪي قوم ۾ ڪم ايندڙ خط
- انهن سڀني رسم الخطن جي لکت جو نمونو سامهون دحي ۾:

۷- رسم الخط لاءِ سرڪاري ڪميٽي

۱۸۴۳ع ۾ انگريزن سنڌ جي حڪومت تي قبضو ڪيو. ۱۸۴۴ع ۾ بمبئيءَ جي بورڊ آف ايڊيوڪيشن سنڌ ۾ ايڊيوڪيشنل افسرن جي ٺاهڻ جو سوال هٿ ۾ کڻيو. ساڳئي وقت اها بحريه هلي رهي هئي ته سنڌيءَ کي صوبي جي سرڪاري زبان سانجهي انهيءَ تحريڪ ڏٺ مادي زبان (vernacular language) ۾

(۱) Burton, R F., "Sind and the races that inhabit the valley of river Indus", W. H. Allen & Co., London, 1851, P. 152.

SINDHI
THE ALPHABET.

Roman Characters	to	the	do	dho	no	po	pho	bo	bho	mo	yo	ro	la	va	so	sha	no	ha
Devanāgarī	अ	इ	उ	ए	ओ	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ण	ट	ठ	ड
Khudāwādī	ا	ب	پ	ت	ث	ک	خ	گ	ج	چ	ح	ج	ز	ح	س	ش	ن	ه
Shikārapurī	अ	इ	उ	ए	ओ	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ण	ट	ठ	ड
Sakhar	अ	इ	उ	ए	ओ	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ण	ट	ठ	ड
Luhānā	अ	इ	उ	ए	ओ	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ण	ट	ठ	ड
Bhātās	अ	इ	उ	ए	ओ	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ण	ट	ठ	ड
Lārāi	अ	इ	उ	ए	ओ	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ण	ट	ठ	ड
Hangāi	अ	इ	उ	ए	ओ	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ण	ट	ठ	ड
Rajjāi	अ	इ	उ	ए	ओ	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ण	ट	ठ	ड
Khawās	अ	इ	उ	ए	ओ	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ण	ट	ठ	ड
Maḥmūd	अ	इ	उ	ए	ओ	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ण	ट	ठ	ड
Khudāwādī	अ	इ	उ	ए	ओ	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ण	ट	ठ	ड
Semhānī	अ	इ	उ	ए	ओ	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ण	ट	ठ	ड
Suḥkern	अ	इ	उ	ए	ओ	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ण	ट	ठ	ड
Numerals	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10								

SINDHI
The Alphabet

[illegible]

تعليم ڏيڻ جو سوال پيدا ڪيو (۱). اڌڪري، امداد ۽ سنڌي ٻالھائي سگھدا هئا، پر سنڌن عملي مان ڪو به ماڻهو ڪو به لکي نٿي سگھيو. ملڪ جو نظام ترجماني (interpreters) درجي هوندو هو، ۽ سرڪاري دفتر پارسي زبان ۾ رکن ٿا ويندو هو (۲).

۱۸۴۸ع ۾ بمبئي صوبي جي گورنر سر خارج ڪلرڪ هڪ حڪمرانو ڪريو، جنهن ۾ ڄاڻايل هو ته سنڌي ٻوليءَ کي دفتری ٻولي بنايو وڃي، انهيءَ حڪمرنامي جا لفظ هي آهن:

“We should introduce the language of the country (namely Scindhee) as the medium of official intercourse. I do not see in what way our revenue and judicial officers (however their offices and courts may be continued) can work effectually through a foreign medium of communication, such as Persian or English. A period of 18 months should, therefore, be allowed to the officers in civil employ to qualify themselves for an examination in the Scindhee language. I believe their doing so will be facilitated by the publication of the dictionary and grammar which I proposed Lieutenant Stack should be allowed to have printed.”

The recommendation of the Commissioner that “early measure to education, as in our other provinces,” is no doubt judicious, but it were premature to take any measure for forming educational establishments, before our own European administrations have obtained

(1) Aitken, E.H., Op. Cit., p. 4/2

(2) Ibid.

a complete knowledge of the country and before we have trained up persons, fitted to impart knowledge in the Vernacular tongue'' (1)

۱۸۴۱ع ۾ سنڌ جي ڪمشنر، سر بارتل فرير (Sir Bartle Frere) هڪ اطلاع نامو ڪڍيو، جنهن ۾ سرڪاري عملدارن (civil officers) کي هدايت ڪيل هئي ته هو سنڌي ۾ امتحان پاس ڪن (۲). هن جي فرمان نامي ۾ ڄاڻايل هو:

(الف) آئندي سڀ سرڪاري لکپڙه سنڌي ۾ هلي.

(ب) يورپي ۽ ٻيا پرڏيهي آفيسر سنڌي ۾ امتحان پاس ڪن، ته سنڌي ماڻهن کان پنهنجي سير حال احوال وٺي سگهن، ۽ سنڌي لکپڙه به سمجهي نڪال ڪن.

(پ) سنڌي اسڪول کولڻ.

در سنڌي ٻوليءَ کي جيستائين ڪا مقرر صورتخطي نه هئي، تڏهن اها سرڪاري لکپڙه ۾ ڪم اچي نٿي سگهي. انهيءَ ڪري مسٽر ايلس (Ellis) اسسٽنٽ ڪمشنر جي صدارت هيٺ، اٺن مقامي ۽ ٻن يورپي ميمبرن تي مشتمل هڪ ڪميٽي مقرر ٿي، انهيءَ ڪميٽيءَ تي هيٺيان ميمبر هئا:

راءِ بهادر نارائڻ جڳسٽ (N.J.V.) هاءِ اسڪول ڪراچي هن جي نالي پٺيان ڪوٺجي ٿو، خان بهادر مرزا صادق علي بگ، ديوان پيرداس انڊرام رامچنداڻي، ديوان اڌارام ٿانورداس سرچنداڻي، ديوان ننديرام سوهائي، ميان محمد حيدرآبادي، فاضي غلام علي

- (1) James C. Melvill, "Scinde" (A copy of a report of Sir George Clerk, Governor of Bombay-1848 on the Administration of Scinde; East India House, 1854, pp. 15, Paras 68 & 69, under the heading 'Sir George Clerk's minute on Scinde'.
- (2) Ellis B.H., "Report on Education in Sind" Education Society press, Bombay, 1855, p. 5.

۾ وارو، مان غلام حسن جي وارو، ڪنهن خارج اسٽڪ،
۽ ڪيئن برٽن، انهيءَ ڪم تي ٻه انگريز عملدار نه کڻا ويا هئا.

اهيءَ لاءِ ته سنڌيءَ لاءِ ڪنهن رسم الخط جي ضرورت
هي هو بههجا مشورا ڏني، انهيءَ ڪم تي جي سمجهڻ جا رانا
مضاد هئا، جنهنڪري صورتخطيءَ تي سخت بحث ٿيو، ڪنهن
خارج اسٽڪ ۽ ڪيئن برٽن، جيڪي لسانيات جا ماهر هئا
سبب مشوري ڏيڻ لاءِ ڪم تي ٿي کڻا ويا هئا، تن ۾ به اختلاف
هي پيو، ڪيئن اسٽڪ جو رايو هو ته سنڌيءَ لاءِ ديوناگري
رسم الخط مقرر ڪيو وڃي. پنهنجيءَ دعويٰ جي دليل ۾ هو بههجي
ڪتاب ”سنڌي ٻوليءَ جي گرامر“ ۾ بيان ٿو ڪري:

”هن ڪم جي شروع ڪرڻ وقت، اول سوچڻو پيو ته
ديسي لفظ ڪهڙي خط ۾ لکان. پنهنجي انتخاب لاءِ،
منهنجي نظر ۾ سنڌي خط، رومن خط، پارسي خط،
گرمڪي خط، ۽ ديوناگري خط هئا (۱). پارسي خط
کي انهيءَ ڪري ترڪ ڪيم، جو منهنجي آڳاٽن
’واڏن جو گرامر‘ (Wathen's Grammar) ۽ ٻيا
سنڌي ڪتاب موجود هئا. پارسي خط مقرر ڪرڻ کان
اڳ ڪيترن ئي نچ سنڌي آوازن لاءِ نون صورتون
مقرر ڪرڻون پيون ها، جن جا آواز پارسي خط لاءِ
انوکي حيثيت رکندڙ هئا. مون محسوس ڪيو ته اهو
خط سڌين لاءِ باڪل اٿس ٿيندو جيئن رومن خط،
جنهن ۾ صورتون جا اضافا ڪجن ها يا تبديليون ڪجن
ها، جيڪي پارسدان کي جيڪر عجب لڳن ها.“

اسٽڪ انهيءَ ڪري ديوناگري خط اخيار ڪرڻ تي زور ڏنو،
۽ ان لاءِ هيٺيان به دليل ڏنائين:

(۱) Stack, G., "A Grammar of Sindhi Language",
Op. Cit., P. 1.

(الف) هن خط کان دوربي عملدار بخوبي وائڻ آهي.

(ب) هيءَ خط سنڌي زبان لاءِ سڌي خط آهي.

اسٽڪ، ديوناگري حرفن ۾ ڪي نشان گڏي، سڌي آوازن لاءِ صورتون به مقرر ڪيون هيون.

ٻئي طرف ڪيترن ڊرن زور آندو ته سڌي زبان لاءِ عربي سڌي خط ئي زياده موزون ٿيندو (۱). پنهنجيءَ دعوا جي دليل ۾ هو لکي ٿو ته ”سنڌي زبان لکڻ لاءِ ديوناگري توڙي ڪيترائي خط چو نه هجن، پر آهي سڀ انهن جي موجوده صورت جي ڪري بڪار آهن.“ هن ان لاءِ هيٺيان سبب ڄاڻايا آهن:

۱- ديوناگري خط يقيناً عالماڻو خط آهي، انهيءَ ڪري هيءَ خط لغت، گرامر ۽ اهڙن ٻين ڪمن لاءِ بهتر ٿيندو، جنهن جي غير سنڌين (Europeans) کي سڌي زبان سکڻ جي مراد سان لکيا ويا هجن. پر، ساڳئي وقت، ديوناگري خط ۾ ڪيتريون اوڻايون به آهن. گهٽ ۾ گهٽ اهڙا وڏا حرف آهن جن کي اعرابن (diacritical marks) ذريعي صرف ٿيندي، جيئن مختلف آوازن جي حرفن (۲) کي ڌار ڌار سمجهڻ سگهجي. ازان سواءِ هيءَ خط دفترن ۾ ڪاروبار لاءِ گهڻو دشوار ثابت ٿيندو. انهيءَ کان سواءِ هيءَ خط ماڻهو آسانيءَ سان سکي به نه سگهندا، جو هي بالڪل غير مانوس خط آهي.

(1) Burton, R.F., "Sind and races that inhabit the Valley of River Indus", Op. Cit., P. 147.

(۲) سنڌي عالمن آوازن ۽ حرفن کي هڪ ڪري لکيو آهي، ۽ انهن ۾ فرق نه سمجهيو آهي. دراصل حرف يا اکر (grapheme)، آواز (sound) جي لکيل صورت (symbol) آهي.

۳۔ خداوادي (خدا آبادي) خط لاء ڪيل سفارش جي مخالفت ۾ برٽن صاحب دليل ڏيندي لکيو آهي ته حالانڪ هيءُ خط هندن جي بااثر حتمي ۾، يعني واپارين ۾، عام طور استعمال ٿئي ٿو، پر ان جي موجوده صورت عام فھر نه آهي.

۴۔ گرمکي خط لاءِ لکي ٿو ته حالانڪ گرمکي خط ديوناگريءَ جو هڪ آسان نمونو آهي، پر اهو پڇاڻيءَ لاءِ ٿي موزون آهي، سنڌيءَ لاءِ موزون ٿي نٿو سگهي. هن خط جي مقرر ڪرڻ لاءِ ديوناگري خط وانگر، حرفن ۾ گهڻيون تبديليون آڻيون پونديون.

۵۔ برٽن، ڪمٽيءَ تي زور ڏنو ته عربيءَ جو نسخي خط (۱) سنڌ جي حالتن جي لحاظ کان نهايت ئي موزون ٿيندو. هن خط جي خوبي ان مان ئي ظاهر آهي ته الحريا کان گهڻا نڌيءَ تائين، بخارا کان سلون تائين، هيءُ خط پکڙيل آهي. صدين تائين هن خط کي آزمايو ويو آهي، ۽ ٿوري ڦير گهر سان مختلف زبائن لاءِ ڪارگر سمجهيو ويو آهي. هن جي خاص خوبي هيءُ آهي جو ٿوريءَ تبديليءَ سان هندستان (برصغير هند - پڪ) جي موردي (celebrals)، ايران جي روان (liquids) ۽ عربستان جي نڌيءَ وارن (gutturals) آوازن لاءِ عربي رسم الخط جون صورتون مقرر ڪيون ويئون.

(۱) برٽن جي بيان موجب، سنڌي ماڻهو ڪتابت جي هر ۾ مشهور رهيا آهن. هو لکي ٿو ته ”موجوده وقت سنڌ ۾ ٽي عربي خط عام آهن: نسخي خط، نسخي خط يا چا اکر (plain writing) ۽ شڪسته خط (broken writing). مون نسخي خط جا بهترين نمونا ڏنا آهن. منهنجي خيال ۾ نسخي خط سنڌ ۾ بهترين نموني لکيو وڃي ٿو.“ ڏسو:

Burton, R.F., "Sind and races that inhabit the Valley of River Indus", Op. Cit., P. 147.

آهن. هن خط کي ايشيا جو اعلى ترين (par excellence)

رسم الخط چئڻ سگهجي ٿو.

مسخي خط جي سمارش لاءِ، برٽش ڪاميٽي ۽ اڳيان وڌيڪ هسان
دليل پيش ڪيا:

۱. سڌو سمورو ادب قديم رٿائي کان وٺي هن ئي خط ۾
ملي ٿو.

۲. پيشي براهيل مسلمان هيءُ خط پڙهي سگهن ٿا، ۽ منجهان
اڪثر لکي به سگهن ٿا.

۳. جيتوڻيڪ هندو عامل هيءُ خط پڙهي نٿا سگهن، پر اها
تسلسل شدہ حقيقت آهي ته سنڌي عامل نسلعلق خط (مارس
خط) مان چڱيءَ طرح واقف آهن، تنهنڪري هيءُ خط انهن
لاءِ مشڪل نه ٿيندو.

۸- ايلس واري صورتخطي.

بهي انگريز عملدارن (ڪميٽيءَ جي ميمبرن) ۾ اختلاف جو سحر
هيءُ نڪتو جو حڪومت ڪنهن به هڪ خط جي مقرريءَ لاءِ
ڪو قدم کڻي نه سگهي. وقت جا عملدار منجهي پيا، ۽ ۱۸۵۳ع
تائين سرڪاري طور سنڌيءَ ۾ هڪ به ڪتاب ڇپجي نه سگهيو.
انهيءَ وچ ۾ ڪئپٽن اسٽيڪ، پنهنجي انگريزي ۽ سنڌي ٻڪشرس
۽ گرامر جي ڇپائڻ ڪري، سنڌي زبان جي شاگردن لاءِ ٿورو
حون سهولتون مهيا ڪيون. بر مسز ايلس (Ellis)، اسسٽنٽ
ڪمشنر، ۽ رسم الخط ڪميٽيءَ جي صدر، پنهنجي رپورٽ ۾
ڄاڻايو آهي ته ”پنهنجي خيال موجب اهي ڪتاب ميمبرن جي نظر
۾ سنڌي نه آهن، ڇاڪاڻ ته انهن ۾ هڪ صورتخطي (نيو سٽري)
اختيار ڪئي وئي آهي سا ڪن پورن ماڻهن تان سواءِ اڪثر
وٽ ڄاتل سڃاتل ڪانهي“ (۱).

(۱) Ellis, B.H., "Report on the Education in Sind",
Bombay, 1855, P. 8.

گفتی و سحر کس دوء اهره جي مسئلن جو حل ڏيکاريو ۽
 فيصلو ڪرڻس نه سگهي ۽ لاء عربي جي سمورن خطن جي
 ڪٿي وڃي. هن اهڙي قسم جي ڪم ڀرپور ڪم جي ڪم
 سر ٻارڻل فرير کي ڏني (۱). نهجي فصلن لاء هن مسلمان مس
 ڄاڻا آهن:

۱- ٿر ٿر صورخطن لاء گهٽر. هڪ هنڌن لاء ۽ هڪ مسلمانن
 لاء. سڪل ائين آهي، جيئن هندستان جي اتر-اولهه علائقي
 ۾ هندي ۽ اردوءَ لاء. اهڙي قسم جو حل، ممڪن آهي ته
 سنڌ جي ٻنهي قومن يعني هنڌن ۽ مسلمانن کي خوش ڪري،
 ۽ ائين ڪرڻ سان اسن شايد ٻنهي وڪيلن (ڪئپٽن اسٽيڪ
 ۽ ڪئپٽن برٽن) جي ضد کي پورو ڪري سگهون. هيءُ
 فيصلو شايد ثابت ڪري ته ڪئپٽن اسٽيڪ ۽ ڪئپٽن برٽن
 ٻئي بلڪل درست هئا. ليڪن 'خداوادي خط' ۾ اهو
 ڪتاب نه لکيا ويا آهن، ۽ نه وري انهيءَ خط کي فني لحاظ
 سان ستاڻيو ويو آهي، جو اهو عام استعمال لاء ڪم اچي
 سگهي. هن خط ۾ جيڪي تبديليون ضروري آهن، سي عربي
 خط جي مقابلي ۾ زياده آهن.

۲- هندو-سنڌي اسڪولن جي ٻوٽي پيل حالت ۽ اسانڊن جي
 ٻاڙهه جو عجب طريقو ڏسي، اهو محسوس ڪيو ويو آهي
 ته مسلمانن جي مقابلي ۾ هنڌن جو توجهه علم جي محصور
 ڏانهن گهڻو گهٽ آهي.

۳- جيڪڏهن سنڌي زبان لاء خداوادي خط اختيار ڪيو ويو
 ته مسلمان ٻار پنهنجا اسلامي نالا درست لکي نه سگهندا.
 اهڙي قسم جي رسم الخط کي اهو هر ڪر قبول نه ڪندا.

۴- پارسي زبان جنهن خط ۾ لکي وڃي ٿي، سو عربي سري
 خط جهڙو هوندو آهي. پارسي خط نه سرڪاري دفتري

اهي ۽ رسم الخط جي ارار تي ئي هن مذهبي صورتون جي (۱).
 هن عربي ۽ ۲۸ ئي حرف ۽ پارسي ۽ ۲ حرف ان ۾ نما
 ڪن، جنهن ۾ مخدوم ابوالحسن ڪو هو. پارسي ۽ هن ته جي حرفن
 وارا آواز سڀني ۽ ۾ اڳيئي موجود هئا، صرف صورتون پارسي
 خط جون اڪثر ڪيون ويئون، ڇاڪاڻ ته هي صورتون عربي
 رسم الخط ۾ موجود نه هيون. عربي ۽ جي ۲۸ صورتون مان ڪن
 جا آواز ته سنڌي زبان جا بهنجي آواز هئا، باقي جيڪي پنج عربي
 صورتون سنڌي رسم الخط ۾ شامل ڪيون ويئون هيون، تن جو
 اڳئين صفحي ۾ ۽ ۲۸ صفحي تي هيٺ حاشي ۽ ۾ تفصيل ڏنل
 آهي. اڳ ۾ بيان ڪيو ويو آهي ته عربي ۽ پارسي صورتون ۾
 پنج سنڌي آوازن مان ڪن جون صورتون اچي ويئون هيون،
 ڇاڪاڻ ته هي آواز عربي يا پارسي ۾ موجود هئا، باقي آهي
 آواز جيڪي عربي يا پارسي ۾ موجود نه هئا، هي ڪل وٺي
 (چند وسرگن کان سواءِ) هئا، جن لاءِ مخدوم ابوالحسن وارا
 سنڌي حرفن ۾ تبديلون ڪري، نوان حرف مقرر ڪيائين، جي
 هن ريت آهن:

ابوالحسن	ايلس
ب	پ
پ، بهم	پ
ت، ته	ت
ت، تر	ت
ت، ته	ت

(۱) عربي آواز جيڪي سنڌي صورتون هي صورتون وٺي ڇڪي
 آهن، انهن جون صورتون ساڳيون رهنديون آهن. اهو آواز
 واريون صورتون آهن: ح، غ، ف، ر ۽ و (دسو ص ۲۸).
 ت، ح، ع، ذ، ص، ض، ط ۽ ط صورتون وارا آواز ڪونه
 سنڌي، پر همل خواهه ائير همل، آچاري سو سگهي، اهي صرف
 لکت ۾ ڪم اچن ٿا.

انلس جي صورتحليءَ ۾ وڌيڪ حصو صيغون هي آهن:

وينجن (Consonants)

۱. هيءَ صورتحلي رورمره واريءَ سڌيءَ (Spoken Sindhi) جي ڦرنا سڀني آوازن (۱) جي صورتن تي مشتمل آهي.
۲. پارسي (۲) ۽ اردوءَ (۳) وانگر، سڀني حروف جا ڌار ڌار حروف (shapes) — ابتدائي يا منڍ وارو (initial)، وچيون (medial)، آخري (final) ۽ سالم (independent) — آهن، جن جو مدار لفظ ۾ ڀر واري حرف سان ڳنڍجڻ ۾ آهي. مثلاً:

سالم	منڍ وارو	وچيون	آخري
ا	ا	—	ا
ب	ب	ب	ب
پ	پ	پ	پ
پ	پ	پ	پ
ت	ت	ت	ت
ت	ت	ت	ت
ت	ت	ت	ت
پ	پ	پ	پ
ف	ف	ف	ف
ج	ج	ج	ج

(۱) [م، نھ، ڙھ ۽ لھ] آوازن جي صورتن کي نظرادراز ڪيو ويو آهي.

- (2) Paper, H.H., "The Writing System of Modern Persian", American Council for Learned Societies, Washington, 1955, P. 2.
- (3) William Bright, "Urdu Writing System", Ibid, P. 2.

آس   الف پوئين حرف سان مليل نه آهي.
    ايضاً پاسو
 رات   ر ۽ ا پوئين حرف سان مليل نه آهن.
 رسڻ   ر   پوئين حرف سان مليل نه آهي.
    ايضاً ڪرڻ
 دري   د ۽ ر پوئين حرف سان مليل نه آهن.
 رڌل   ر ۽ ڌ   ايضاً
    ڌ پهرين حرف سان مليل آهي.
 چون   و پوئين حرف سان مليل نه آهي.
 هٿ ڏنل لفظن ۾ حرف ڪنهن به روپ ۾ هڪٻئي سان
    نه ڳنڊجي ٿا سگهن. مثلاً:

وايو	يور
دوا	ري
ڌار	آڌر
واڙ	زور

۴- ڪن حرفن جي بنيادي صورت هڪ آهي. ڌار ڌار آوازن
 جي سڃاڻپ لاءِ ڪنهن هڪ ئي صورت ۾ نقطن جي گهٽ
 وڌ ترتيب سان، ڌار ڌار صورتون ٺاهيون وڃن ٿيون آهن. مثلاً:
 ب (ب) هيٺان هڪ نقطو (.) [ب] (گهرو اوسرگ ٻن چن
 وارو ڌوڪڻو آواز)
 ٻ (ب) هيٺان ٻه نقطا (. .) [ٻ] (گهرو ٻن چن وارو
 چوڻو آواز)
 پ (ب) هيٺان چار نقطا (. . . .) [پ] (گهرو وسرگ ٻن چن
 وارو ڌوڪڻو آواز)
 ت (ب) هيٺان ٻه نقطا (~ ~) [ت] (هلڪو اوسرگ ڏندن
 وارو ڌوڪڻو آواز)
 ٺ (ب) هيٺان چار نقطا (" " " ") [ٺ] (هلڪو وسرگ ڏندن
 وارو ڌوڪڻو آواز)

- ت (ب) مٿان ٿي نقطا (٠) [ت] (هڪو اوسرگه مورتني
ڏوڪڻو آواز)
- ٺ (ب) مٿان ٻي نقطا (١) [ٺ] (هڪو وسرگه مورتني
ڏوڪڻو آواز)
- پ (ب) هيٺان ٿي نقطا (٢) [پ] (هڪو اوسرگه ٻن چين
وارو ڏوڪڻو آواز)
- ج (ح) وچ ۾ هڪ نقطو (٠) [ج] (گهرو اوسرگه سخت
تارون ۽ وارو ڏوڪڻو آواز)
- چ (ح) وچ ۾ ٻي نقطا (١) [چ] (گهرو سخت تارون وارو
چوسڻو آواز)
- ج (ح) وچ ۾ ٻي نقطا (٠) [ج] (گهرو سخت تارون ۽ وارو
گهڻو آواز)
- چ (ح) وچ ۾ چار نقطا (٠) [چ] (هڪو وسرگه سخت
تارون ۽ وارو ڏوڪڻو آواز)
- د (ڊ) نقطن کان سواءِ — [د] (گهرو اوسرگه ڏندن وارو
ڏوڪڻو آواز)
- ڌ (ڊ) مٿان ٻي نقطا (١) [ڌ] (گهرو وچرگ ڏندن وارو
ڏوڪڻو آواز)
- ڌ (ڊ) مٿان ٿي نقطا (٠) [ڌ] (گهرو مورتني چوسڻو آواز)
- ڍ (ڊ) هيٺان هڪ نقطو (٠) [ڍ] (گهرو اوسرگه مورتني
ڏوڪڻو آواز)
- ڍ (ڊ) هيٺان ٻي نقطا (٠) [ڍ] (گهرو وسرگه مورتني
ڏوڪڻو آواز)
- ڳ (گ) هيٺان ٻي نقطا (١) [ڳ] (گهرو نرم تارون ۽ وارو
چوسڻو آواز)
- ڳ (گ) مٿان ٻي نقطا (٠) [ڳ] (گهرو نرم تارون ۽ وارو
گهڻو آواز)
- (٢ ٠ ٠ ٠)

سر (Vowels) (۱)

ابوالحسن جي سنڌيءَ وائو، اداس جي صورتخطيءَ ۾ ڪ. ڏهه (۰) سُر آهن:

(۱) هن ڪتاب ۾ حرف علت جي بدران 'سُر' لفظ ڪم آندو ويو آهي جو وڌيڪ درست ۽ موزون آهي. سنسڪرت ۾ سُر کي 'سُوَر' ڪوٺيندا آهن.

(۲) سنڌي گرامرن ۾ سنڌيءَ جا صرف ٽي سُر (حرف علت) ڄاڻبا ويا آهن: ا، و ۽ ي. دراصل [و] ۽ [ي] سُر نه آهن، خود ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ به [ا، و ۽ ي] کي حرف علت ڪري ٿو سمجهي؛ ڏسو: سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ، ص ۲۲ ۽ ۲۳.

حقيقت ۾ سنڌي صوتيات موجب [و] جو آواز ٻن گروهن ۽ قسمن وارو آهي. هڪڙو [و] گرو چپ ۽ ڏندن گڏڻو گسٽو آواز (voiced labio-dental fricative) آهي، ۽ ٻيو [و] نيم-سر (semi-vowel) آهي. [ي] گرو سخت ٿاروڙءَ وارو نيم-سر (voiced palatal semi-vowel) آهي، انهن کي سُر ڪوٺڻ صوتيات جي علم کان غروافتت جو ڪارڻ آهي. البت سنڌيءَ جا [او، او، اي ۽ اري] سر 'و' ۽ 'ي' حرفن جي وسيلي لکت جي صورت ۾ نمايان ڪجن ٿا، پر ان مان ائين ڪونه چئبو ته ڪو [و ۽ ي] آواز سر آهن. اها ڀل، اڪرن کي ڏسي ڏکي ويئي آهي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب سنڌي سرن (حرف علت) جي باري ۾ لکي ٿو ته "اڃا ۱۱ ع تائين، يعني عرس جي سنڌ ۾ فتح کان اڳ، سنڌي ٻوليءَ جي سٺا اڪثر مفرد لفظن تي ٻنل هئي، حرفن توڙي زمانن موجب 'فعل' اڃا جملي جي ربط ۽ ترڪيب جا لازم ملزوم (ڏسو صفحو ۴۹)

آ آ ا a
انهن حرف علمن جا ڌار ڌار روپ — يعني ابتدائي (مُبدِ وارو)،
وچيان، آخري ۽ سالم — هيٺ ڏجن ٿا:

سالم	مُبدِ وارو	وچيان	آخري
آ	آ (اٺ)	آ (ڪٽپ)	آ (اٺڪ)
ا	ا (آري)	ا (ناري)	ا (باپ)
ا	ا (اڪي)	ا (نيڪ)	ا (ڪٽڪ)
ا ا	ا ا (ايمان)	ا ا (سير)	ا ا (ڪٽي)
ا	ا (اٺ)	ا (گٺ)	ا (سُر)
او	او (اوڙي)	او (سوڙي)	او (چٽو)
اي	اي (ايڪو)	اي (حڪو)	اي (حٽي)
ا ا	ا ا (ايت)	ا ا (سير)	ا ا (شي)
او	او (اوت)	او (موٽ)	او (وٽو)
او	او (اوڪو)	او (سوڪو)	او (پو)

(آندل صفحي ۴۸ تان)

بنا هئا. ”اڳي لکي تو نه ”اسان جي هائوڪي ۽ زبان جي
لفظن جي اڀياس مان معلوم ٿو ٿي ته جيئن اڳ تبش ”الفاظ“
حروف صحيح سان بنيل هئا، يعني ته منجهن حروف علت
بلڪل ڪم هئا، يا مور ڳو نه هئا. هائوڪا بنا حروف علت
(ا، و، ي، کان سواءِ) الفاظ — جهڙوڪ نه، نه، نه، مڪ،
نٺ، ڪڪڙ، مڪڙ، گڏڙ — شايد انهيءَ تاريخي اصليت
ڏانهن اشارو ڪن ٿا. ”ممڪن آهي ته ڊاڪٽر صاحب انهن
لفظن جي تحريري صورت تي سوچيو هجي ڇاڪاڻ ته انهن
لفظن جي لکيل صورتن ۾ چوٿن سرن جو استعمال ٿيو ٿي،
يعني ته چوٿا سُر ڪيترن ئي لفظن جي صورتن ۾ استعمال
ٿيا ڪجن. ليڪن ان ڪري ائين ڪونه چئبو ته ڪو انهن
لفظن ۾ سر آهن ٿي ڪونه، يعني ته اهي لفظ وينجن جا
(هينڊر صفحي ۵۰ تي)

سنڌي صورتخطيءَ ۾ ٻن ڊگهن سُرَن [او] ۽ [او] جي صورت 'و' جي مدد سان لکجي ٿي، ليڪن صوتيات جي سک کان پوءِ معلوم ٿئي ٿو ته اهي سُر نوري چوٽا سُر هجن ڪنهن لفظ جي ابتدا ۾ اچن ٿا، تڏهن انهن جي صورت 'او' يا 'او' سان ظاهر ڪبي. مثلاً: اويو، اوڙي. منس اسڻ ۾ 'او' ۽ 'او' ڊگهن سُرَن جون صورتون آهن، پر ٻن حالتن ۾

(آندل صفحي ۴۹ تان)

سُر آهن. ڪوبه لفظ سواءِ سر جي نهي ٿو سگهي. لفظ جي سُر ۾ سر جو هئڻ نهايت ضروري آهي. ڊاڪٽر صاحب پاڻ حقيقي صاحب سان گڏ ڪو ڪتاب (سنڌي پرائمر) ادبت ڪيو آهي ان ۾ هن لفظن — مڪ (سنڌي پرائمر ص ۴)، ڪڪير (سنڌي پرائمر ص ۲۴)، ته (سنڌي پرائمر ص ۵)، ته (سنڌي پرائمر ص ۱۰)، تي ڏنل زبرون، زبرون ۽ پيش تڏهن ڇا آهن؟ اهي جون سُرَن جون لکيل صورتون ۽ نشانيون ته آهن ڇا؟

خود چچنامي (ڊاڪٽر صاحب چچنامي جو مصحح آهي) ۾ ڏنل ديسي لفظن ۾ اڻ سنڌي حرف علت ته ملن ٿا، جي ڊاڪٽر صاحب جي ڪتاب ۾ نه موجود آهن. ڏسو: سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ، ص ۲۱، مثلاً:

[۱] سُر ٺڪير، جت، سم (سما) ۽ سته (ستهنا) لفظن ۾

[۱] لاڪا، پاڻه (پاڻا) ۽ ڏاهر لفظن ۾

[۱] وڪيو، چنڊ ۽ حيه لفظن ۾

[اي] ساونڊي ۽ جڙوالي لفظن ۾

[آ] ٺڪر، چنڊ ۽ ڪش لفظن ۾

[او] لوڙهه (لوڙو) لفظ ۾

[اي] پٽ لفظ ۾

[او] وڪيو، موڪو ۽ ڪاڪو لفظن ۾

ڪنهن نه آواز جي نشان صرف 'و' گڏي، ڊگهي حرف علت [او] جي لڪل صورت ظاهر ڪئي آهي: جس [نو] ۾ [ن] آواز جي نشان 'او'، [او] سر جي لڪل صورت آهي، پر 'وو' لفظ ۾ ٻهون 'و'، [و] وينجن جي لڪل صورت آهي، ۽ ٻيو 'و' ڊگهي سر [او] جي لڪل صورت آهي.

اهڙيءَ طرح [ي] گهرو سخت تارونءَ وارو نيم-سُر (voiced palatal semi-vowel) آهي، پر سر نه آهي. [ي] آواز خود سر جي مدد سان تحرڪ ڪري ٿو. مثلاً: ابادا ۾ اي، [آ] جي مدد سان تحرڪ ڪري ٿو، ۽ ايتڪوا ۾ اي-ا، [ا] جي استعمال سان تحرڪ ڪري ٿي.

سنڌي صورتخطيءَ ۾ ٻن ڊگهن سرن [اي] ۽ [اي] جي تحريري صورت 'ي' جي مدد سان ظاهر ڪئي ويندي آهي. انهيءَ حرف مان اٿس سمجهه نه گهرجي ته [ي] آواز ڪو سر آهي. 'اي' يا 'اي'، ٻنهي ڊگهن سرن جي ابتدائي روپ جون لڪل صورتون آهن، پر وچئين ۽ آخري سرن جي حالت ۾ 'ي' جي اڳيان 'ا' لکن جي ضرورت ڪانه ٿيندي آهي. مثلاً:

پير	پير + ر
پير	پير + ر
چري	چري + ر + ي
چري	چري + ر + ي

چوٽا سر، ڊگهن سرن وانگر، جذمن به ڪنهن لفظ جي منڍ ۾ ابتدا آهن، تڏهن 'ا' جي مدد سان ظاهر ڪيا آهن. مثلاً: آٺ، اٿي.

پر جذمن لفظن جي وچ يا پڇاڙيءَ ۾ ابتدا آهن، تڏهن زير، زير ۽ پيش ذريعي تحريري صورت وٺندا آهن. جيئن:

پٿو	پ مٿان زير،	چوٽي سر [ا] جي صورت آهي.
پٿو	پ هيٺان زير،	چوٽي سر [ا] جي صورت آهي.
پٿ	پ مٿان پيش،	چوٽي سر [ا] جي صورت آهي.

منهن ۾ ڇڏي سرن جي ۽ ڇڏي هڪڙي ۽ ڇڏي ۽ ڇڏي آهي:

هجي	وينجن ۽ سُر
بي زير ب	ب
بي الف با (۱)	با
بي زير ب	ب
بي بي زير بي	بي
بي پيش ب	ب
بي وا سش بو	بو
بي بي بي	بي
بي بي زير بي	بي
بي وا بو	بو
بي وا زير بو (۲)	بو

(۱) سنڌي ڪتابن ۾ 'با' جي بدران 'ب' لکيل هوندو آهي، يعني 'ب' مٿان 'زير' ۽ پوءِ ڊگهي سُر جي آخري صورت 'ا' شامل ڪئي ويندي آهي. ٻارن کي هجي سکاري ويندي آهي: ب الف زير با. مٿي چيل آهي ته 'زير' ۽ 'ا' سڌيءَ ۾ ڌار ڌار سرن جون صورتون آهن، انهيءَ لحاظ سان چئبو ته 'با' ۾ ٻه سُر ٿيا: هڪ سُر (زير) ۽ ٻيو آءِ. صوتيات جي اصول موجب [با] ۾ 'زير' ڏيڻ جي ڪابه ضرورت ڪانهي، ۽ صرف 'با' ئي موزون آهي، ڇاڪاڻ ته وسرگ آوازن جي صورت ۾ 'زير' غلط فهمي پيدا ڪري ٿي. مثلاً: 'جها' ۾ 'زير' منجهانئسڙ آهي، انهيءَ ڪري 'جها' وڌيڪ آسان آهي.

(۲) سنڌي ڪتابن ۾ 'بو' جي بدران 'ٻو' لکيل آهي، ٻو ۾ جزم جو استعمال زائد آهي. (وڌيڪ ڏسو "جزم" جي بيان ۾، ص ۷۶ ۽ ۷۷.)

شد

ساگهئي وسجن جي ٻيئي آواز کي نشديد (gemination) چئبو آهي. اهڙي آواز مان شد جو نشان (ʔ) ڏنو ويندو آهي. هيءَ نشان صوتيات جي جائز جي رهبري ڪري ٿو ته ڪنهن حرف مٿان شد جو نشان ڏنل آهي ان جو اچار ٻيو آهي. مثلاً: عربي لفظ — نقاش ۽ ستار.

مٿين لفظن ۾ 'ق' ۽ 'ت' مٿان شد ڏنل آهي، جنهن جي مراد آهي ته انهن حرفن وارا آواز ٻيا (geminated) آهن. سڌي صورتخطيءَ ۾ سواءِ عربي لفظن جي، شد جو نشان نه ڏنو آهي. جديد ڪتابن ۾ ڪن سڌي لفظن تي شد ڏني وئي آهي، پر ڪن لفظن ۾ شد جو استعمال ڏيکاري ٿو ته ڪتاب لکندڙن کي صوتياتي قانونن موجب شد جي ڪم آڻڻ جي، يعني ٻن آوازن جي نظم جي ڪا خسر ڪانهي (۱).

جزم

ڪنهن به حرف صحيح مان جزم (شأن ʔ) ڏيڻ مان هيءَ مراد هوندي آهي ته اهو حرف ساڪن آهي، يعني انهيءَ حرف وارو آواز بغير سر (vowel less) جي آهي. جزم، ٻن ڌار ڌار آوازن وارن وسجن جي 'ميٽر' (cluster of two consonants) جي لڪل صورت ڏيکارڻ لاءِ ساڪن آواز مٿان ڏئي آهي. مثلاً:

عربي لڪل صورت . سڌي لڪل صورت

عِلْمٌ
جِيسْمٌ
صَدْرٌ

عِلْمٌ
جِيسْمٌ
صَدْرٌ

مٿين لفظن ۾ 'ل'، 'س' ۽ 'د' مٿان ڏنل جزم ڏيکاري ٿي ته انهن صورتن وارا آواز ساڪن (vowel less) آهن، ۽ ٻي واري

(۱) ڏسو اڳتي شد جي بيان ۾.

ٻوئين آواز (second component of the cluster) سان شامل
ٿي متحرڪ ٿن ٿا (۱).

ٽنوين

(i) ٻن زبن واري نشان 'ـِـ' کي ٽنوين چئبو آهي، جو
ڪن طرفن ۾ الف مٿان ڏنو ويندو آهي. مثلاً: ڦرندو،
ڦورا، حقيقتاً.

(ii) ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾، ۽ ڪانئس پوءِ ايلس واريءَ
عربي-سنڌيءَ صورتخطيءَ ۾، 'ـِـ'، 'ـِـ'، ۽ 'ـِـ' (۲) نشان
ڪنهن لفظ ۾ سر جي آخري روپ يعني چوٽي يا ڊگهي
گهڻي آخري سر [آن]، [اين]، ۽ [اؤن] لاءِ
ڪم آندا ويا آهن. هيٺ جديد صورتخطيءَ جا ڪي مثال
پيٽ لاءِ ڏجن ٿا.

(i) آخري چوٽو گهڻو سر [آن] (final short nasal vowel)

ايلس	جديد
(يارهن)	يارهن
يارهن	يارهن

(ii) آخري ڊگهو گهڻو سر [اين] (final long nasal vowel)

ايلس	جديد
سدا	سدائين
اس	اسبين
آهي	آهين

(۱) جزم لاءِ وڌيڪ ڏسو ص ص ۴۶ ۽ ۴۷.

(۲) سنڌيءَ ۾ 'ـِـ' کي عربيءَ وانگر 'آن' ڪري نه اُچاريندا
آهن، پر ڊگهي گهڻي سر [اؤن] لاءِ ڪم آڻيندا آهن.
مثلاً: آءُ.

(iii) آخري ڊگهو گهڻو سر [اين]

ايلس	جديد
توس	توسين

(iv) آخري ڊگهو گهڻو سر [اؤن]

ايلس	جديد
آکي*	آکيئون
دواءَ*	دواءئون
وياس*	وياسون

همزو

جڏهن مٿي بيان ٿي چڪو آهي، سنڌي الف-ب جي تختيءَ ۾ ”ء“ کي وسجن طور شامل ڪيو ويو آهي، پر اڄ ڏينهن تائين همزي جي درست استعمال ٿي سگهيو نه ويو آهي، حالانڪ سنڌي ٻوليءَ جي هر هڪ ڇوڙ کي خبر نه آهي، دراصل سنڌي صورتخطيءَ ۾ همزو (ء) ٻن سرن جو سلاپ يا جوڙ (sequence) ڏيکاري ٿو. ٻن سرن جي جوڙ ۾، همزو ٻوٽن سر (second component) جي بدران ڪم ايندو آهي. مثال:

(i) آخري ڇوٽي سر جي بدران

لاءَ	= ل+آ-ا	(”ا“ جي بدران ”ء“)
ماءَ	= م+آ-ا	(”آ“ جي بدران ”ء“)
پيءُ	= پ+آ-ي	(”آ“ جي بدران ”ء“)
هوءَ	= ه+آ-و	(”آ“ جي بدران ”ء“)

مٿين لفظن ۾ ’ء‘، ’ء‘، ’ء‘، ’ء‘ آخري ڇوٽن سرن [ا، آ ۽ ا] جي بدران استعمال ڪيا ويا آهن.

(ii) وچئين ڇوٽي سر جي بدران

مئل	= م+آ-ا+ل	(”آ“ جي بدران ”ء“)
-----	-----------	----------------------

سوٽڙي = س+او+آ+ز+ي ("ا" جي بدران "ڙ")
 ڳاڻيڻ = ڳ+آ+ا+ڻ ("ا" جي بدران "ڻ")
 ٻاڙڻ = پ+آ+ا+ر ("ا" جي بدران "ڙ")

(iii) آخري ڊگهي سر جي بدران

ڪاڻي = ڪ+آ+ا+ي ("ا" جي بدران "ي")
 ماڻي = م+آ+ا+ي ("ا" جي بدران "ي")
 هاڻو = ه+آ+ا+و ("او" جي بدران "و")
 ڪاڻو = ڪ+آ+ا+و ("او" جي بدران "و")
 ڪاڻي = ڪ+آ+ا+ي ("ا" جي بدران "ي")
 ڪوڻا = ڪ+او+آ ("ا" جي بدران "ا")

(iv) وچئين ڊگهي سر جي بدران

ڏڻيت = ڏ+آ+ا+ي+ت ("ا" جي بدران "ي")
 ڏوڻيلو = ڏ+او+ا+ي+لو ("ا" جي بدران "ي")

ڪيترن سنڌي لفظن ۾ هڪ ئي ٻڌ وارا (يڪيڊا) ڏهرا
 سر (diphthongs) جهڙوڪ: 'اي' ۽ 'او' جي بدران 'ي'
 ۽ 'و' لکيا ويندا آهن. مثال طور:

پيسو   جي بدران   پشو
 چو   جي بدران   چو

مٿي مثالن ذريعي ثابت ڪيو ويو آهي ته ٻن سرن جي
 جوڙ ۾، ٻوئين سر جي آواز کي همزي جي روپ ۾ تحريري
 صورت ڏني ويندي آهي. پر هٿ ڄاڻايل لفظن ۾ سرن جي حوز
 جو ٻيو جز (second component)، مسن لفظن وانگر، همري
 جي صورت ۾ ظاهر نه ڪيو ويو آهي، پر 'هي' جز 'حون' ڌار
 ڌار صورتون مقرر ڪيون ويئون آهن. مثلاً:

اچار   لکيل صورت
 جوٽاري   جَواري

هوئا	هوئا يا هئا
ڪوئا	ڪئا
وئيل	وئل

گهڻا سر

مٿي 'تونن' واري بيان جي حصي ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي ته مسٽر ايلس پنهنجيءَ صورتخطيءَ ۾ لفظ جي آخر ۾ 'ايل' گهڻن سرن کي تونن جي مدد سان تحريري صورت ۾ آندو؛ پر لفظ جي وچ وارن گهڻن سرن کي تونن جي مدد سان تحريري صورت نه ڏنائين. اهڙيءَ حالت ۾ سرن جي نشان 'ن' ڳنڍي، سر جي 'گهڻي خاصيت' لکت ۾ ظاهر ڪيائين. اهڙيءَ طرح گهڻي سر ڏيکاريندڙ 'ن' کي 'نون غنو' يا 'گهڻو نون' چيو ويو.

هڪ ڳالهه قابل ذڪر آهي ته سنڌي صورتخطيءَ ۾ وينجن [ن] ۽ سر واري گهڻي خاصيت کي ظاهر ڪندڙ حرف 'ن' ۾ ڪوبه فرق ڏيکاريل نه آهي (۱). مثلاً:

گهڻي نون جو استعمال	[ن] وينجن جو استعمال
---------------------	----------------------

منجھو	منجو
ڪاڻين	ڪاڻين
ڪانڀرو	ڪانڀرو
جينڙي	جينڙي

مٿين لفظن ۾ 'گهڻي نون' وارن مثالن هٿ، 'ن' سرن جي گهڻائين جي نشاني آهي. ايلس جي اصول موجب گهڻن سرن جي 'هجي' هيٺ ڏجي ٿي:

(۱) سنڌي ڪتابن ۾ 'گهڻي نون' کي 'ساڪن' سمجهي، ان جي مٿان جزم ڏني ويندي آهي. جزم جو اهڙي حالت ۾ استعمال سراسر غلط آهي. (وڌيڪ ڏسو ايلس جي صورتخطيءَ ۾ اوڻايون، ص ۴۶ ۽ ۴۷).

مَسْجُو : مَسر نون زير (ا) مَسن، جِسم وا جو .... مَسْجُو
 ڪاٿين : ڪي الف ڪا، همزو بي نون زير اين .... ڪاٿين
 ڪانڊرو : ڪاف الف نون ڪان، ڊي بي ڊي، ري وا، رء
 .... ڪانڊرو

چنڊر : جِسم نون زير جين، ڊال زير ڊر .... چنڊر
 ڪاٿي طرف وارن مثالن ۾ [ن] گهڻو وسجن آهي، اهڙن گهڻن
 وسجن جي هجي همنءَ ريت ڪڍي ويندي آهي:
 مَسْجُو : مَسر زير م، نون زير ن، جِسم وا جو .... مَسْجُو
 ڪاٿين : ڪي الف ڪا، همزو بي نون زير اين، نون زير ن
 .... ڪاٿين
 ڪانرو : ڪاف الف ڪا، نون بي نبي، ري وا رو ....
 ڪانرو

جِيئَري : جِسم زير ج، نون زير ن، ڙي بي زير ڙي ....
 جِيئَري

وسرگائي * (Aspiration)

ابلس صاحب پنهنجي الف-ب ۾، وسرگ آوازن جي صورتن لاءِ،
 ڪن حرفن جي پويان 'ه' حرف ملائي، وسرگ آوازن جون
 صورتون مقرر ڪيون آهن، ۽ ڪن حالتن ۾ وسرگ آوازن لاءِ
 حرفن ۾ زائد نقطا (diacritical points) ڏنا آهن. مثلاً:

[ج] ۽ [گ] جي وسرگ آوازن لاءِ 'ج' ۽ 'گ' جي
 پويان 'ه' حرف گهڙي، انهن کي 'جه' ۽ 'گه' جي صورت

(۱) منهنجي خيال موجب، گهڻن سُرَن جي اها هجي درست نه
 آهي. (ڏسيل هجي لاءِ ڏسو اڳتي گهڻي سُر جو بيان).
 * ڪاڪي پيرومل aspirated آوازن کي 'وسرگ آواز' سڏيو
 آهي. هيءَ لفظ پهرين پهرين پاڻ ئي سنڌيءَ ۾ استعمال
 ڪيائون. هن ڪتاب ۾ هي لفظ هڪم آئيندي مصنف
 سندن ٿورائتو آهي.

ڏٺائين (۱)؛ ليڪن [پ، ت، ب، ڄ، ڊ ۽ ڍ] جون وسرگ صورتون، زائد نطن جي مدد سان، 'ف، پ، ت، ڌ، ڇ، ڙ ۽ ڍ' مقرر ڪيائين؛ اهڙيءَ طرح [ڪ] جي وسرگ صورت 'گ' مقرر ڪيائين.

حاصل مطلب ته ايلس جي صورتخطيءَ ۾، ٿورن وسرگ ۽ مورٽني (retroflex) آوازن [ڌ] ۽ [ڻ] کان سواءِ، اهي سڀ وصفون موجود آهن، جيڪي مخدوم ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾ نظر اچن ٿيون. حرفن جا مختلف روپ (shapes) — يعني منڍ وارا، وچيان، آخري ۽ سالم حرف — انهن کي لفظن ۾ ملائي لکڻ جا طريقا، سمورا حرف علت، تنوين، جزم، شد، وغيره، سڀ هن ابوالحسن جي سنڌيءَ مان ورتا. هٿ مخدوم ابوالحسن ۽ ايلس جي صورتخطين جا مثال ڏجن ٿا:

(i) ابوالحسن جي سنڌيءَ.

سڀئي سڀ آڏايءَ ڪنورِيءَ ۽ زعفران جي
 مٽي س. مٽي
 ۽ گاهه جو بهشت جو سو عتبر نيسو رو اه
 آچو پانيءَ اه جو بهتر برءِ ڪنا
 نڪر رستائءَ ڪهڪي ناسق ڪر ايذا.

(ii) ايلس جي صورتخطي (۱)

ڏٺ ڪي وِٿوڙِيءَ مڪڻ ڪيڏا آهن.

(۱) ڪن صاحبن جي خيال موجب [جه، گه] مرکب آواز آهن جن کي 'ج' ۽ 'ه' ذريعي نمايان ڪيو ويو آهي. اهو نظريو بلڪل غلط آهي. اهي وسرگ آواز آهن. مثلاً [سُهي] ۾ [هه] وسرگ آواز آهي، ۽ مرکب نه آهي؛ پر 'تمهد' ۾ [م ۽ ه] مرکب آواز [مه] جو مثال آهن.

(۱) اُڌارام: "سنڌي پهريون ڪتاب" ايڊيوڪيشن ڊپارٽمنٽ

پرڏيگ پريس، ڪراچي ۱۸۷۷ع، ص ۲۴.

تَنهِن مان گيه نڪرندو آهي. ڪاڻ
 مون درَ ۽ درِي ۽ ڪُريسي ۽ ڪُري ۽
 صندووق ۽ حُرندِي آهي. اوهه مون ڪُري
 ۽ ڪُنڊا ۽ ڪُرف ۽ ڪُنجي ۽ ڪيلي
 ۽ ٻي شَي ۽ جُزندِي آهي.

۱۰۔ ايلس جي صورتخطيءَ تي ڏروپ جي تنقيد

مٿي بيان ٿيل آهي ته ايلس جي الف-ب ۾ سنڌي آوازن
 لاءِ جيڪي ڌار صورتون مقرر ڪيون ويئون هيون، تن ۾ ڪا به
 يڪسانيت ڪانه هئي. پر انهيءَ لاءِ فريئر درست چيو آهي ته
 ”ايلس جا بيان ڪيل سبب حقيقت نما آهن ته ”سنڌي آوازن
 لاءِ هن جون مقرر ڪيل عربي-سنڌي صورتون زياده مشڪل
 نه آهن(۱)“.

ايلس جي صورتخطيءَ تي آريائي زبانن جي مشهور ماهر
 جان بيمز رابو ڏيندي لکي ٿو:

There are some twelve or thirteen different
 (Hindu-Sindhi) alphabets current in Sind, some
 of which differ very widely from the others.
 Of late, however, the Arabic character, though
 ill-adapted to express Sindhi sounds, has come
 into common use, and a modification of the
 Devanagari is proposed for adoption, though
 I believe it is not actually employed by any
 class of Sindhians(2).

ايلس جي صورتخطيءَ تي ڇپ کان زياده بمقدار ڏروپ ڪئي

- (۱) Frere, B., "Introductory Remarks on the Report
 on Education in Sind," Bombay 1855, P. 2.
- (2) John Beames, "Comparative Grammar of the
 Modern Aryan Languages of India," Vol: I, 1872,
 P. 55, Footnote.

آهي. حالانڪه مقامي ماهرن، ديوان پرومل (۱) ۽ مرزا قليچ بيگ (۲) به ايلس تي تنقيد ڪئي آهي، پر انهن جون تنقيدون ٿرومپ جو ئي ترجمو آهن. ڊاڪٽر ٿرومپ پنهنجي ۽ تنقيد ۾ لکي ٿو ته ”سنڌيءَ لاءِ سنسڪرت ۽ پراڪرت واري خط کان سواءِ ڪو به خط موزون ٿي نٿو سگهي، ڇاڪاڻ ته سنڌي ٻولي سنسڪرت ۽ پراڪرت جي لائق ڌيءَ آهي (۳)“. ٿرومپ اڳي لکي ٿو ته ”عربي رسم الخط ڪترن ئي سنڌي آوازن لاءِ نامڪمل آهي، انهيءَ ڪري اهڙن سنڌي آوازن لاءِ عربيءَ جي حرفن کي هڪ خاص نموني نقطا ڏيئي، سنڌي آوازن لاءِ صورتون ٺهاري جي ڪوشش ڪئي وئي آهي؛ پر جنهن طريقي سان سنڌي آوازن لاءِ صورتون قائم ڪيون ويئون آهن، سو غير اطمینان بخش آهي. مثال طور، وسرگ آوازن لاءِ ڪترن ئي حرفن تي راند نٿا ڏنا ويا آهن (۴). ٿرومپ جي راءِ موجب وسرگ آوازن جي صورتون سان ’ه‘ هميشه ملائڻ گهرجي. هن هنس نندلس لاءِ سارڻ ڪئي آهي (۵).“

آواز	ايلس واري صورت	ٿرومپ جي ڏنل صورت
------	----------------	-------------------

ف	پھ	}	وسرگ
پا	بھ		
تا	تھ		
ذ	دھ		
ڌ	ٺھ		
ڍ	ڏھ		
ڇ	چھ	}	
ڪي	ڪھ		

- (۱) آڏواڻي پرومل: ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ،“ سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد ۱۹۵۶ع، ص ۲۶۶.
- (۲) مرزا قليچ بيگ: ”سنڌي وياڪرڻ،“ جلد ۳، ايضاً.

۱۹۶۰ع، ص ۶۹-۷۴.

- (۳) Trump, E., Op. Cit., P. 1.
 (۴) Ibid., PP. 2 and 3.
 (۵) Ibid., P. 3.

ت	ت	}	مورتنی
د	د		
ن	ن	}	گھٹا وینجن
نج	نج		
نگ	نگ	}	نرم تارونء وارا (۱)
ک	ک		
د	د	}	چوسٹا
ج	ج		
گ	گ	}	

درحقیقت ٹرومپ جون ڏسڻ کي صورتون ته ايلس وارين صورتن کان نه زياده مشڪل ۽ زائد نقطن واريون آهن. حتوئيڪ وسرگ آوازن [پھ]، [بھ]، [تھ]، [دھ]، [چھ] ۽ [کھ] جي صورتن لاءِ ٹرومپ جو اعتراض ۽ راءِ وزندار آهي، پر سندس ڏسڻ صورتون 'تھ' ۽ 'دھ' ايلس وارين صورتن 'ت' ۽ 'د' کان وڌيڪ منجهائيندڙ ۽ مشڪل آهن. ازان سواءِ ٹرومپ جو رايو آهي ته ايلس وارين صورتن، 'ت'، 'د'، 'ج'، 'ڏ' ۽ 'گ' جي بدران 'ت'، 'د'، 'ج'، 'ڏ' ۽ 'گ' صورتون اختيار ڪرڻ گھرجن، ڇاڪاڻ ته ايلس واريون صورتون سدس خيال موجب منجهائيندڙ آهن. حقيقت ۾ ٹرومپ وارين صورتن کان ايلس واريون صورتون وڌيڪ آسان ڏسڻ ۾ اچن ٿيون، ڇاڪاڻ ته نقطن جي لحاظ کان ايلس جي صورتن ۾ ٹرومپ جي صورتن کان نقطا گھٽ آهن.

ٹرومپ جو 'سخت تارونءِ واري گھڻي وینجن' (palatal nasal sound) [ج] ۽ 'نرم تارونءِ واري گھڻي وینجن'

(۱) پراڻي نظريي موجب [ک ۽ گ] کي نڙيءَ وارا (gutturals) آواز چئبو آهي پر جديد لسانات ۾ انهن کي نرم تارونءِ وارا (velar) آواز چئبو.

(velar nasal sound) [ڱ] جي صورت ۾ لاءِ ورتل امراض ۾ ڪمزور آهي. ٿرومپ جو رايو آهي ته سخت ٿارون ۽ واري گهڻي وسيل لاءِ 'ڱ' جي بدلڻ 'نڱ' ۽ نرم ٿارون ۽ واري گهڻي وسيل لاءِ 'ڱ' جي بدلڻ 'نگ' هئڻ گهرجن. هن جو حوالو آهي ته گهڻا آواز هميشه 'ن' حرف سان لکڻ گهرجن (۱).
 ۾ صوتيات جي ڄاڻن کي هيءَ ڳالهه چڱي طرح معلوم آهي ته سن الاقوامي صوتياتي الف-ب (International Phonetic Alphabet) جي نقشي (chart) ۾ به انهن آوازن ۽ ٻن گهڻن وسيلن، سواءِ [ن] جي، جون تحريري صورتون 'ن' حرف سان مقرر ڪونه ڪيون ويئون آهن؛ يعني [ڱ] ۽ [نگ] لاءِ 'نڱ' ۽ 'نگ' صورتون مقرر نه ڪيون ويئون آهن. ازان سواءِ اگر 'ڱ' ۽ 'نگ' کي 'نڱ' ۽ 'نگ' جي صورتن ۾ لکيو وڃي ها ته جيڪر ڪيترن ئي لفظن جي فرق ۽ سڃاڻپ ۾ دقت پيدا ٿي ها؛ مثلاً: ٿرومپ جي صورتخطيءَ موجب "سنڱ" ۽ "سنگ" ۾ فرق معلوم ڪرڻ مشڪل ٿي ها؛ پر ايلس جي صورتخطيءَ موجب انهن ۾ تفاوت آسانيءَ سان ظاهر ٿي ٿو. مثال طور:

ٿرومپ واري صورتخطي

{ سنڱ
 { سنڱ
 { پسنڱ
 { پسنڱ

ايلس واري صورتخطي

{ سنڱ
 { سنڱ
 { پسنڱ
 { پسنڱ

ساڳيءَ طرح، 'نگ'، 'نگ' کان زياده آسان ۽ موزون آهي. مثلاً:

{ سنڱ
 { سنڱ

{ سنڱ
 { سنڱ

آنکے
آنکے

آنگے
آگے

حاصل مطلب ته سر مارٽل فرير جي هي راء نڪتل
درست آهي ته ”ٿرومپ“ جو اعتراض هن ٽن حرفن لاء نڪل
وزندار آهي، جن جو استعمال گهڻو ڪهڻ آهي، ۽ انهيءَ سبب
ڪري ايلس واري صورتخطيءَ ۾ تبديل آڻڻ لاء سفارش اجائي
آهي“ (۱). هيٺ ڏنل نقشي ۾ ايلس ۽ ٿرومپ جي طرفان مقرر
ڪيل الف-ب جي پتي ڏجي ٿي، انهيءَ لاء ته ٻنهي ۾ جڳو
فرق آهي سو نمايان نظر اچي:

پ
ب
ت
ث
ج
ح
خ
د
ذ
ر
ز
س
ش
ص
ض
ط
ظ
ع
غ
ف
ق
ک
گ
ن
ی
و
ا

۱۰۰
 ۹۰
 ۸۰
 ۷۰
 ۶۰
 ۵۰
 ۴۰
 ۳۰
 ۲۰
 ۱۰
 ۰

(1) Frere, B., Op. Cit., P. 5.

ايلس واريء الف - ب جي ڀي مروج واريء الف - ب جي ڀي

ل	ل
م	م
ن	ن
ڻ	ڻ
و	و
ھ	ھ
—	ء
ي	ي

۱۱۔ ايلس جي صورتخطيءَ ۾ لفظن جي صورتن ۾ اختلاف

عربي - سنڌي صورتخطيءَ جي مقرر ٿيل کان پوءِ اول اول ته سنڌي لفظن جي هجي ۽ پڌڻ (Syllabication) تي ڪو به توجهه نه ڏنو ويندو هو، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو ڪيترا ئي لفظ ڌار ڌار نموني ۾ پيا لکبا هئا، يعني مختلف ماهر ڪيترائي لفظ ڌار ڌار نمونن ۾ پيا لکندا هئا، انهيءَ اختلاف لاءِ نه فقط عام ماڻهو جوابدار هئا، پر سرڪاري طور ڇپيل ڪتاب پڻ (جيڪي انهن عالمن لکيا هئا، جي ان زماني ۾ عربي ۽ فارسيءَ جا ماهر هئا) اهڙن مختلف صورتخطين وارن لفظن سان ڀريل نظر اچن ٿا، مثلاً:

قاضي	ميان محمد	ننديرام	آڌارام	ميران محمد	پريڊاس
غلام علي (۱)	(۲)	(۳)	(۴)	شاهه (۵)	(۶)
جيد	جيه	جتهين	حتنهين	جيه	جهي

(۱) قاضي غلام علي: ”هندسان جي تاريخ“ سترهه نموز پرنسنگ

پريس، ڪراچي، ۱۸۵۴ع، ص ۲، ۹ ۽ ۱۱۔

(۲) ميان محمد: ”سنڌي صرف و نحو“، ص ۱ ۽ ۷۔

(ڏسو صفحو ۶۹)

جڏه	جڏه	جڏه	جڏه	جڏه	جڏه
ڪڏه	ڪڏه	ڪڏه	ڪڏه	ڪڏه	ڪڏه
ڪيڏه	ڪيڏه	ڪيڏه	ڪيڏه	ڪيڏه	ڪيڏه
پڙهجي	پڙهجي	پڙهجي	پڙهجي	پڙهجي	پڙهجي
چٽا	چٽا	چٽا	چٽا	چٽا	چٽا

انهن ڪنڊن ۾ اهڙا مثال به ملن ٿا، جن مان معلوم ٿئي ٿو ته خود ساڳئي مصنف هڪ ئي لفظ کي ڌار ڌار صورتن ۾ لکيو آهي، ۽ اُن جي پڌن ۾ به فرق ڏيکاريو آهي. مثال طور:

۱. ننديرام (۱)

(الف) لفظن جون ڌار ڌار صورتون

جڏن	۽	جڏن
نڀڻ	۽	نڀڻ
هيٺي	۽	هيٺي
پوءِ	۽	پوءِ
آڻڻ	۽	آڻڻ

(آندل صفحي ۶۸ تان)

(۳) ديوان ننديرام: ”بابنامو“، ايڄوڪشن ڊپارٽمينٽ پريس،

ڪراچي، ۱۸۶۹ع، ص ۵، ۶، ۹، ۲۳ ۽ ۲۸.

(۴) منشي اڏارام: ”سنڌي پهريون ڪتاب“، ايڄوڪشن

ڊپارٽمينٽ پريس، ڪراچي، ۱۸۷۷ع، ص ۱۶-۲۳.

(۵) سران محمد شاهه: ”مذاتوري ۽ ڪذاتوري جي ڳالهه“ سنڌ

نيوز پرنٽنگ پريس، ڪراچي، ۱۸۵۵ع، ص ۳ ۽ ۴.

(۶) پريڊاس: ”سنڌي ٽيون ڪتاب“، ايڄوڪشن ڊپارٽمينٽ

پرنٽنگ پريس، ڪراچي، ۱۸۶۸ع، ص ۱، ۲، ۶، ۱۲

۽ ۲۵.

(۱) ننديرام: ”بابنامو“، ص ۲۲ ۽ ۲۷.

(ب) ڊگهو گهڻو آخري سر [ائڻ] ۽ [اوڻ] (۱)

چڱي	۴	هڻوڻ
ماحراء	۴	نٿوڻ
سدا	۴	ڪڏهين

۲. پريڊاس (۲)

(الف) لفظن جون ڌار ڌار صورتون

چڱو	۴	چڱوڻ	۴	چڱوڻ
گهڻو	۴	گهڻو	۴	گهڻو
آء	۴	آئون	۴	آئون
ڪنڊ	۴	ڪيڙي	۴	ڪنڊ
هي	۴	هي	۴	هي
بي	۴	بي	۴	بي

(ب) ڊگهو گهڻو آخري سر [اوڻ]، [اين] ۽ [اين] (۳)

ڏنا	ڪٽوڻ
جماعت	جماعتون
اس	آمين
سٽڪ	سٽڪ

۱۸۸۸ع ۾ سنڌ جي ايجوڪيشن انسپيڪٽر، ايڇ. بي. حڪب، ڌار ڌار هجي وارن لفظن جون صورتون مقرر ڪرايون. سندس حڪم سان اهڙن لفظن جا چارٽ تيار ڪرايا ويا (۴) جن مان ڪي لفظ هي آهن:

- (۱) ننديرام: ص ۲۲، ۲۵ ۽ ۲۸.
- (۲) پريڊاس: ”سنڌي ٽيون ڪتاب“، ايڊيوڪيشن ڊپارٽمنٽ پرنٽنگ پريس، ڪراچي، ۱۸۶۸ع، ص ۷، ۱۴، ۲۵، ۲۶، ۲۸ ۽ ۳۴.
- (۳) پريڊاس: ص ۲۱۳، ۲۲۴، ۲۳۷، ۲۳۸ ۽ ۲۳۹.
- (۴) ميمڻ محمد صديق: ”سنڌ جي ادبي تاريخ“، ڀاڱو پهريون، ص ۲۳ ۽ ۲۴.

ڌار ڌار صورتون

سرڪاري طور
مقرر صورت

جڏهن	جڏه، جڏم، جڏهي، جڏهن، ۽ جڏپ
ڪڏهن	ڪڏه، ڪڏم، ڪڏهي، ڪڏهن، ۽ ڪڏپ
ڪنهن	ڪه، ڪه، ڪنهن، ڪنهن، ۽ ڪهي
جنهن	جه، جه، جنهن، جنهن، ۽ جهي

اهڙن سڀني لفظن جا چارٽ سڃي ۽ سنڌ جي اسڪولن ۾ ورعابا ويا. انهيءَ هوندي به ڊگهو گهڻو حرف علت ۽ ٻيا لفظ نظر چٽڪ سبب رهجي ويا.

۱۹۱۳ع ۾ سنڌ جي عالمن ضروري سمجهيو ته اهڙن مختلف لفظن جون صورتون مقرر ڪيون وڃن، ۽ ان وقت جي تعليمي ماهرن ۽ سنڌي لٽريچر ڪميٽيءَ جي ميمبرن، ۱۳ فروري ۱۹۱۳ع ۾ ٺهراءُ پاس ڪري، اخبار تعليم ۾ اهڙن مڙني لفظن جون فهرستون شايع ڪرايون، ۽ انهن جون درست صورتون به ڏنيون. اخبار تعليم ۾ ڄاڻايل آهي:

جن سنڌي لفظن جي هجي، انگريزي نالن ۽ لفظن جو سڌيءَ ۾ تلفظ ڪم آڻڻ به نسبت مختلف رايو هئا، تن بابت سنڌي لٽريچر ڪميٽيءَ جي ميمبرن تاريخ ۱۳ فروري ۱۹۱۳ع تي پاڻ ۾ گڏ ٿي هيٺين ريت ٺهراءُ ڪيو آهي (۱):—

غلط	صحیح	غلط	صحیح
اونڌائي	اونڌاهي	سڄون	سڄيون
ڏهاڻي	ڏهاڙي	پروا	پرواه
ٽوڻي	ٽوڙي	دريا	درياه
ٿيو	ٿيون	ويهن	ويهن
ننو يا نون	ننو	ويراهن	ويراهن
ڪنٺوار	ڪنهار	چم	چمڻه

غلط	صحیح	غلط	صحیح
هئا	هئا	هئا	هئا
جیون	جوون	جیون	جوون
اچان	اچا	اچان	اچا
چئان	چئا	چئان	چئا
وجین (۲)	وجي	وجین (۲)	وجي
کنیان	کنیا	کنیان	کنیا
کئین	کئي	کئین	کئي
ججهو	ججهو (۳)	ججهو	ججهو (۳)
محل	مهل	محل	مهل
سهی	صحیح	سهی	صحیح
چاک	چاق	چاک	چاق
مطرکو	مترکو	مطرکو	مترکو
ضعیف	زائفان	ضعیف	زائفان
جشو	جسنو	جشو	جسنو
ایضاً	ایضاً	ایضاً	ایضاً
بالکل	بالکل	بالکل	بالکل
بالفعل	بالفعل	بالفعل	بالفعل
استعفا	استعفا	استعفا	استعفا
املداس	املداس	املداس	املداس
سرگشت	سرگس	سرگشت	سرگس
شگون	سگن	شگون	سگن
سیلته	سیل	سیلته	سیل
یاد گاری	یاد گاری	یاد گاری	یاد گاری

(۱) بجاج درست آهي — مصنف

(۲) ضمير حاضر واحد حي گردان پر وچس لکن درست آهي۔
— کميتي

(۳) بججهو درست آهي — مصنف

غائط	صحیح	غائط	صحیح
شیر پیاز	سر پیاز	رنگ	رگ
فانوش	فانوس	پاگون	پاگو
کسر	کثر	رنج	رج
هنگچي	هنگچي	اسڪول	مڪول
گاري، گادي	غازي	لبڪ	بڪ

(ب) ههڙن لفظ ٻنهي صورتن ۾ صحيح آهي (۱):

مهنو	يا	مهينو	وئي	يا	ويئي
چوي	يا	چئي	پئي	يا	پيئي
بوي	يا	بيئي	توب	يا	توف
ڦل	يا	ڦر	ڪلف	يا	ڪرف
پليد	يا	پليٽ	مسجد	يا	مسيٽ

(پ) اظھر، پاڪي، مدعا، ناموس ۽ سر نھر، اهي لفظ حسن مونث ۾، ۽ نه جس مذڪر ۾، ڪم آڻڻ گھرجن (۲).

(پ) ڪالھ ۽ سڪول حسن مذڪر ۾ ڪم آڻڻ گھرجن (۳).

(ن) ملائڪ، اسرار، اولياءَ، قلوب، نوابخ ۽ احوال، انهن لفظن کي جمع جي صورت آهي، پر آهي سڌي ۽ هر واحد ڪم ايندا آهن (۴).

(ت) انگريزي نالن جي مڃي سڌن اچارڻ موجب هڻڻ گھرجي.

(ت) 'ه' حرف جو اچار ڪن لفظن ۾ صفا ظاهر آهي، ڪن ۾ نه. صفا اچار ظاهر ڪرڻ لاءِ اعرابون ڪم آڻجن، مثلاً (۵):

(۱) اخبار تعمير، حوالو مٿي ڏنو ويو آهي، ص ۲۹.

(۲) ايضاً

(۳) ايضاً

(۴) ايضاً

(۵) ايضاً

(مھتر) گھٽ (انداز) گھٽ
(ناداني) جيھل (تلاش) جھل

ادبي ۽ هوندي نه ڪن صورتون رائج وڻيون. ۱۹۱۵ع ۾ ان وقت جي ايجو-ڪيشن انسپيڪٽر، ديوان حڪومت، ادبي ۽ سائنسي غور ڪرڻ لاءِ هڪ ڪميٽي مقرر ڪئي. مقرر ڪيل ڪميٽي ان ڪميٽي جي سرگرم سمورن مان هڪ هو. ان ڪميٽي ۽ ٻين ڌار صورتن ۾ لکيل ڪيترن ئي لفظن جون صورتون مقرر ڪيون، جن مان ڪي هي آهن:

مقرر صورت	ڌار ڌار صورتون
آءُ	آءُ ۽ آئون
ڪائون	ڪاءُ ۽ ڪائون
چاق	چاڪ ۽ چاق (چڱو ٻڌو)
ڪاٺ	ڪڙف، ڪٺف ۽ ڪٺو
ڪٽيڇي	ڪٽيڇي، ڪٽيڇي
صحاڻي	صحاڻي، صهاڻي

۱۲- هاڻوڪي صورتخطي ۽ عام غلطيون

(الف) لفظن جي صورتن جي ائين نقشي پٿري نسخن جو چڱو اثر ٿيو، ۽ گھڻن ئي لفظن جون ڊڪسان صورتون رائج وڻيون. پر ڪي لفظ اڃا تائين ڌار ڌار نموني ۾ ٻيا لکجن. اسان جو تازو ڇپايل سنڌي ٻارائي ۽ درسي ڪتاب ۾ به اهي ئي گھربل صورتون نظر ٿيون اچن (۱)، جيئن ته اندر جي بهرحال مختلف اچارن سبب آهن، تنهن ڪري هنن صورتن کي

(۱) سنڌي ٻارائي ۽ پهرئين ڪتاب جا ڇاپا، هن ڪتاب جي پهرئين ڇاپي شايع ٿيڻ کان پوءِ نه ڇپيا آهن، جن جي سان لکيل هوندو آهي نظر ثاني ٿيل، پر حقيقت ۾ ايڊيٽر صاحب انهن تي ڪوبه توجهه ڪونه ڏنو آهي.

مخبري ۽ سب طرايز جو وڌو آهي. اسان ڪنهن به ڪتاب ۾

درسي ڪتابن (ٻاراڻو ۽ پهريون) ۾

ڦريل گهريل صورتون

ڪڍڻ (۱)، ڪڍڻ (۲)، ڪڍڻ (۳)

ڪڍڻ

ڪڍڻ (۴)، ڪڍڻ (۵)

ڪڍڻ (۶)، ڪڍڻ (۷)

آئون (۸)، آءُ (۹)

ڪڍڻ (۱۰)، ڪڍڻ (۱۱)

سڙو ڪڍڻ

ڪڍڻ

ڪڍڻ

ڪڍڻ

ڪڍڻ

ڪڍڻ

ڪڍڻ

اهڙيءَ طرح ٻيا به ڪيترائي لفظ آهن، جن جون ڦريل
گهريل صورتون سنڌي ٻاراڻي ۽ پهرئين ڪتاب ۾ ڏنل
هجن.

(ب) جزم جو استعمال

وچان ٻا آواز ۽ جزم - ۱۸۵۳ع ۾ ڪڍڻ سنڌيءَ لاءِ سرڪاري

(۱) ”سنڌي پهريون ڪتاب“ سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد،

۱۹۶۲ع، ص ۲۷.

(۲) ايضاً، ص ۲۹.

(۳) ايضاً، ص ۳۷.

(۴) ايضاً، ص ۲۰.

(۵) ايضاً، ص ۲۳.

(۶) ايضاً، ص ۷.

(۷) ايضاً، ص ۸.

(۸) ايضاً، ص ۱۳.

(۹) ايضاً.

(۱۰) ايضاً، ص ۱۲.

(۱۱) ايضاً.

صورتخطي هي سار ئي هئي، ڏانهن ان وقت جا عالم — سندس
آرام، سران محمد شاهه، قاضي علام علي ۽ هما — عربي ۽ فارسيءَ
جا حڪم ڄاڻو هئا. هنن لفظن جي بدن ئي گهڻو توجهه ڏنو. اهي
صاحب ’جزم‘ ۽ ’سند‘ جي استعمال کان بخوبي واعظ هئا. انهيءَ
کان سواءِ هر ٻا ته عربي رسم الخط جي اصولن کان واعظ هئا،
۽ ٻا ته عربي لفظ بلڪل ائين ئي لکائون، جيئن فارسي لحن
۾ ڏٺائون. مثال طور، ٻن وينجن جي ’گڏيل آوازن‘ جي
تحريري صورت ڏيکارڻ لاءِ، ٻنهي صورتن مان ساڳن حرف
صحیح مٿان ’جزم‘ ڏيئي ’گڏيل آوازن‘ کي تحريري صورت
ڏنائون. جيئن:

سنڌي ۾ صورت

عِلْمُ
مَكْتَبُ
مَطَلَبُ

عربيءَ ۾ صورت

عِلْمُ
مَكْتَبُ
مَطَلَبُ

مٿن لفظن ۾ ’ل‘، ’ڪ‘ ۽ ’ط‘ (۱) صورتن وارا آواز [لر]،
[ڪٽ] ۽ [طٽل] گڏيل آوازن ۾ ساڳن آهن.

سنڌيءَ جا استاد ۽ ماهر حالانڪ مٿان لفظ ائين ئي لکندا،
جيئن مٿي ڏنل آهن، پر جزم جي اهميت ۽ استعمال کان
غير واقفيت سبب انهن لفظن جي ’هجئي‘ ۾ ’ساڳن وينجن‘ سر
متحرڪ (syllabic) ڄاڻائيندا آهن. مثال طور، مٿن لفظن جي
هجئي هئڻ ڪندا آهن:

عِلْمُ : عن زير ل، لام زير ل، سر پيش م ..... عِلْمُ
مَكْتَبُ : في زير ف، ڪاف زير ڪ، ري پيش ر ... مَكْتَبُ

(۱) سنڌ ۾ ’ط‘ جو آواز [ت] آهي، ۽ ’ع‘ جو متبدل آواز نه
هئڻ ڪري، وينجن [ع] جي بجاءِ، حرف علت [ا، آ، اَ،
آ وغيره] جو آواز ڪندا آهن.

سنڌودان ۱. صرف عربي ابدال جي ۽ بدن جي 'هجي' کان اٺاوت رها آهن، پر خالص سنڌي لکيل آواز ۽ بدن جي غلط بدن ۾ ورهائي، انهن جي غلط هجي ڪندا آهن؛ يعني بدن وارن لفظن (disyllabic words) ۾ آچاريل گڏيل آوازن کي، غلط 'هجي' سبب، سُر ذريعي نوڙي، 'سن بدن وارو لفظ' (trisyllabic word) ڪري، هجي ڪندا آهن. مثال طور: 'هٽڪو'، 'ڌرتي' ۽ 'چمڪو' هن بدن وارا لفظ آهن، جن ۾ [ل]، [ر] ۽ [م] ساکن آواز آهن. سنڌ جا ماڻهو سڀني آچارن ۾ مسان آواز ساکن ڪندا آهن، پر صوتيات ۽ 'هجي' جي اصولن کان بيخبر هئڻ سبب، سنڌ جا استاد مٿين لفظن جي هجي هيئن ڪندا آهن:

هٽڪو : هي زبر هٽ، لام زبر ل، ڪاف وا ڪو.... هٽڪو
ڌرتي : ڌال زبر ڌ، ري زبر ر، تي بي زبر تي.... ڌرتي
چمڪو : چي زبر چ، ميم زبر م، ڪاف وا ڪو.... چمڪو
دراصل انهن جي هجي هيئن ٿيڻ کپي (۱):

هٽڪو: هي لام زبر هٽل، ڪاف وا ڪو.... هٽڪو
ڌرتي: ڌال ري زبر ڌر، تي بي زبر تي.... ڌرتي

(۱) سنڌي صورتخطيءَ جي ٻئي ڇاڙي ۾ صفحي ۵۰ تي، حاشي ۾ ڄاڻايو ويو هو ته /هٽڪو/ لفظ جا ٻڌ ٿيندا /هٽ+ڪو/ ۽ /چمڪو/ جا ٻڌ ٿيندا /چ+مڪو/. پر وڌيڪ تحقيق ۽ ڊاڪٽر سرليڌر جيتلي، ڊاڪٽر روهڙا ۽ محرم علي وارن حوثي صاحب جن جي رايي، ۽ ساڻن ڪيل بحث کان پوءِ آءٌ انهيءَ نسخي تي ٻيهر آهان نه ڪرڻ ڇاڙي پر ڄاڻايل بدن جي تقسيم درست هئي؛ يعني:

لفظ	درست تقسيم	غلط تقسيم
هٽڪو	هٽل + ڪو	هٽ + لڪو
چمڪو	چم + ڪو	چ + مڪو

ڏيکاريو ۽ انهن جي سڃاڻپ ڪرڻ لاءِ ڪي ڪتاب ڄاڻايل آهن.
 ۾ ڪي هيٺيان گڏيل آواز سنڌي ۾ استعمال ٿيندا آهن. انهن جي سڃاڻپ لاءِ:
 سنڌي وارو گڏيل آواز

اَ	اُ
آ	اِ
اِي	اِ
اِي	اِ
اِي	اِ
اِي	اِ
اِي	اِ
اِي	اِ
اِي	اِ
اِي	اِ

سنڌي ڪتابن ۾ ’ڏيان‘، ’ڏيان‘، ’ڏيان‘ ۽ ’ڪڙي‘ لکڻ
 ه [ڏ]، [پ] ۽ [ڪ] کي ساڳن نه سمجهڻ، انهن کي متحرڪ
 سٽ لاءِ هٿ [ا] سٽ ڏنو ويو آهي (۱)، حالانڪ [ڏي]،
 [ڏي] ۽ [ڪي] وغيره ڏسي صوتياتي نظام موجب
 گڏيل آواز آهن، جي سنڌي لفظن ۾ ڏسي صوتياتي خصوصيت
 حاصل آهن (۲). انهن گڏيل آوازن ۾ پهرين ’حور‘ ساڳو
 آهن، انهيءَ ڪري سنڌي ڪتابن ۾ درسيون اٿڻ جي گهڻي
 ضرورت آهي. مثلاً:

سنڌي ڪتابن ۾	سنڌي وارو گڏيل آواز
ڏيک	اَ
ڏيک	اِ
ڏيک	اِ
ڏيک	اِ
ڏيک	اِ
ڏيک	اِ
ڏيک	اِ
ڏيک	اِ

(۱) ابراهيم جويو: ”سنڌي گرامر“، عرص ۱۲، ۱۴
 ۱۶

(۲) Lachman Khubchandani, "The Phonology and
 Morpho-Phonemics of Sindhi", M. A. Thesis,
 Pansylvania University, 1961, P. 18.

۽ انهن جي مٿان جزم ڏيڻ درست نه آهي. مثلاً: 'گپت' لفظ ۾ [گ] ويسجن آواز نشان [اِی] سُر آواز اچارڻ سان [گپي] بد ٿئي ٿو. سُر ته ويسجن کي تحرڪ ۾ آڻڻ ٿا، ۽ آهي خود هميشه متحرڪ هوندا آهن. انهن جو غير متحرڪ هئڻ ممڪن نه آهي. انهيءَ ڪري اهڙن زائد 'جزم' وارن لفظن جي درست صورت هيٺ ڏجي ٿي:

سنڌي ڪتابن ۾ عام صورت   درست صورت جي سفارش

آهي ^(۱)	آهي
هي ^(۲)	هيءَ
ٿيڻي ^(۳)	ٿيڻي
مُورِي ^(۴)	مُورِي
تُورِي ^(۵)	تُورِي
پُور ^(۶)	پور

حاصل مطلب نه سرن جي لکيل صورتن مٿان جزم جو استعمال غير ضروري آهي. اهڙيءَ طرح [او] سُر جي لکيل صورت 'او' ۾ 'پش'، 'و' جي مٿان اچڻ کپي، ۽ هت به جزم ڏيڻ جي ضرورت ڪانهي؛ جيئن: 'مُورِي' ۽ نه ڪه 'مُورِي'؛ جيئن سنڌي پرائمر ۾ ڏنل آهي. هن ڏس ۾ گهڻن سرن جي بيان وقت پروفيسر ملڪاڻي به صاف نظر نٿو اچي. هو لکي ٿو ته پش 'و' مٿان ڏيڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته 'چنود' لفظ جي هجي ڪرڻ مهل پار چوندا آهن: 'چي زهر چ'.

(۱) ابراهيم جوبو: "سنڌي پرائمر"، ص ۷.

(۲) ايضاً، ص ۷.

(۳) ايضاً، ص ۲۶.

(۴) ايضاً، ص ۲۷.

(۵) ايضاً.

(۶) ايضاً، ص ۲۸.

چٿروُن جي زبر چَ، ري وا ڏيُون پش جي زبر چَ، ري وا پش
'روُن' فون، روُن (۱)

اهڙيءَ طرح سڌي ٻڪريدا ٻيا سر [اي] ۽ [او] نه
درست ٿيڻا لکيا وڃن. مثلاً:

خيرَ جي بدران لکن خيرَ
ببتَ جي بدران لکن ببَتَ
قومَ جي بدران لکن قومَ
موجَ جي بدران لکن موجَ

انهن سڀي م 'حرم' جي استعمال مونجهارو ٿيڻا ڪم
آهي. هڪ غير سڌي ڇڏڻ سڌي ۾ مڃڻ وڃندو، ٻڌڻ 'و'
صورت کڻي وڌيڪ سمجهيو، نه سُرَ، ڇڪاڻ نه سرن مٿان
جزم ڪانه ڏني وڃي آهي.

گهڻا سر ۽ جزم

(الف) پراڻن سڌي ڪتابن م ٿيندڙ سُرَ واري 'ن' مٿان
به جزم ڏني وڃي آهي. مثلاً: آهين، آهين.

'آهين' ۾ 'ن' مٿان جزم جو استعمال ڏيکاري ٿو ته
'ن' ساڪن آهي، نه ڪم نون غيو، حالانڪ ساڪن وينجن [ن]
۽ گهڻي سُرَ واري 'ن' ۾ وڏو فرق آهي. مثال طور:

ساڪن وينجن [ن] گهڻي سر (حرف علت) وارو 'ن'

آهين

تسهن

ٿڌهن

مٽتَ

هٽس

گهٽي

(۱) هجي ۾ تفاوت فقط 'اين' ۽ 'اون' گهڻن ڊگهن سُرَن
جي صورت ۾ ڪيو وڃي ٿو. جنهن صورت ۾ 'آن' جي
هجي ڪرڻ مهل سُرَ کان پوءِ 'ن' چيو وڃي ٿو (جئن:
آن) تنهن صورت ۾ 'اين' ۽ 'اون' جي هجي ڪرڻ وقت
به ائين ڪرڻ گهرجي.

وسرگ آواز

انگريزن جي ابتدائي زماني ۾ ڇهين کان مان معلوم ٿو ٿئي ته ان دور جي سنڌي ڪتابن ۾ وسرگ آوازن جي صورتخطيءَ ۾ ڀڪسانيت جو خيال نه رکيو ويو هو، يعني - ان دور جي ڪتابن جي صورتخطيءَ ۾ ڦرگهر نظر اچي ٿي. سنڌيءَ جا [ل]، [ڙ]، [م]، [ن] ۽ [ڻ] آواز هنن لفظن ۾ وسرگ آهن.

’ڪالھ‘، ’گاڙھو‘، ’پانهون‘، ’سامهون‘، ’ماڻھو‘. پر لفظن جي ٻڌن ۾ ڪيترن ئي مصنفن، [لھ]، [ڙھ]، [نھ]، [مھ] ۽ [ڻھ] کي وسرگ آواز نه سمجهي، [ل ۽ ھ]، [ڙ ۽ ھ]، [ن ۽ ھ]، [م ۽ ھ] ۽ [ڻ ۽ ھ] کي ڌار ڌار آواز ظاهر ڪيو، ۽ انهن وسرگ آوازن کي سنڌي صورتخطيءَ ۾ سر جي ذريعي ڌار ڪري ڇڏيو، گونا گونا آواز وسرگ نه آهن؛ مثلاً:

درست صورت

ديوان آڌارام واري صورت (۱)

پٿر ھو
گالھيون
سمھي

پٿر ھو^ا
گالھيون^ا
سمھي^ا

بلڪل ساڳيءَ طرح [ل]، [ڙ]، [م]، [ن] ۽ [ڻ] جي وسرگ آوازن [لھ]، [ڙھ]، [مھ]، [نھ] ۽ [ڻھ] کان بغير

(۱) منشي آڌارام: ”سنڌي پهرين ڪتاب“، ص ۹، ۱۳

۰۲۷ ۴

* ڪن صاحبن پٿر ھو لفظ ۾ ’ھ‘ مان جرم ڏني آهي، جزم جو اهڙو استعمال درست نه آهي، ڇاڪاڻ ته جرم مان ائين سمجهو ته [ھ] ڌار ساڳو وينجن آهي. انهيءَ لحاظ سان [ڙھ] ۽ [ڙ] جو گڏيل آواز سمجهيو، جو سنڌيءَ ۾ ممڪن نه آهي.

هئڻ سبب سنڌيءَ جا ڪيترائي استاد وسرگ آوازن کي حرف
علمت ذريعي ڌار ڪندا آهن، ۽ ’هجي‘ ڪندا آهن؛

۱- پڙهو : پي زير پ، ڙي زير ڙ، هي زير هي، پي وا يو.

۲- سَمهي : سن پش س، سر زير م، هي پي زير هي.

پر انهن لفظن جي درست هجي ٿيندي؛

۱- پڙهو : پي زير پ، ’رَهي‘ زير ڙ، پي وا يو.

۲- سَمهي : سين پش س، ’مهي‘ پي زير، مهي.

جوڻو صاحب جئونڪ سن آوازن جي وسرگ جوڙ

کان واقف آهي (۱)، پر هن ڪيترن ئي لفظن جي صورتخطيءَ
۾ فرق ڏيکاريو آهي (۲). مثلاً:

آواز	جويي جو استعمال	جويي واري مقرر ڪيل صورتخطي	فرق
ڙهه	ڙهه (۳)	گاڙهو	—
ڙهه	ڙهه	گاڙها	زير (آ سر) ڪم آئي، [ڙهه] کي [ڙا] ۽ [هم] ۾ ڌار ڪيو اٿس.
ڙهه	ڙهه	ڌاڙهوئن	پش (آ سر) ڪم آئي، [ڙهه] کي [ڙا] ۽ [هم] ۾ ڌار ڪيو اٿس.
ڙهه	ڙهه	گوڙهي	زير (آ سر) ڪم آئي، [ڙهه] کي [ڙا] ۽ [هم] ۾ ڌار ڪيو اٿس.

دراصل سندس سنڌي پرائمر ۾ هيٺيون ڏسل ڊرمٽيون

ٿيڻ کپن:

درست صورت لاءِ سڃاڻ

جويي واري صورت

گاڙها

گاڙها

ڌاڙهوئن

ڌاڙهوئن

(۱) ابراهيم جوڻو: ”سنڌي پرائمر“، ص ۳۶ ۽ ۳۷.

(۲) ايضاً

(۳) ايضاً

گوڙهي
ستيهي
مڙهيون

گوڙهي
ستيهي
مڙهيون

۱۴- شد

درسي ڪمان ۾ ”شد“ جي استعمال ۾ نه ڊڪسانٽ نه آهي. مثلاً: پهرئين ڪتاب ۾ ”آن“ ۽ ”ڪن“ لفظن تي ”شد“ جو نشان (mark of gemination) نه ڏنو ويو آهي (۱). پر اڳتي هلي ”پن“ لفظ ۾ ”ن“ تي ”شد“ ڏيئي، ”پن“ لکيو ويو آهي (۲). عام طور سنڌي صورتخطيءَ ۾ شد جي نشاني ڪم نه آندي ويندي آهي، حالانڪ اچار ۾ ڪي آواز، ڪن اصولن هيٺ (جن جو هت ذڪر ٿو ڪيو وڃي) مشدد (geminated) ٿين ٿا. اهو هڪ جدا بحث آهي (۳)، جنهن جي هن ڪتاب ۾ گنجائش ڪانهي.

تشجي طور چئي سگهجي ٿو ته سنڌي صورتخطيءَ ۾ فني لحاظ کان گهڻن ئي درستين جي ضرورت آهي.

(۱) ابراهيم جويو: ”سنڌي پهريون ڪتاب“، ص ۵ ۽ ۶.

(۲) ايضاً ص ۷.

(۳) هن نڪتي تي هڪ ڌار مثالي لکڻ جي ضرورت آهي.

ضمیمو ۱

لفظن جي درست لکڻين لاءِ سفارش

درست صورت لاءِ سفارش

بابا
گهاتو
ڪيچرو
سٺهڻا
ڌيان
پريس
پيار
گبان
ڏمان
ڏياري
گيت
گڏجي
ساراھيون
اھي
ٽيلي
موري
نوري
پر
خير

ڪيائي صورت

بابا
گهاتو
ڪيچرو، ڪيچرو
سٺهڻا، سٺهڻا
ڌيان
پريس
پيار
گبان
ڏمان
ڏياري
گيت
گڏجي
ساراھيون
اھي، اھي
ٽيلي
موري
نوري
پر
خير

کتابي صورت

دوست صورت لاء سقارش

دَمَتْ	دَمَتْ
فَوْمْ	فَوْمْ
فَوَجْ	فَوَجْ
آهَسْ	آهَسْ
آمِينْ	آمِينْ
بَرَهْمُو	بَرَهْمُو
گَالِهْمُونْ	گَالِهْمُونْ
سَهِي	سَهِي
گَارْهَا	گَارْهَا
دَاژْهُونْ	دَاژْهُونْ
گَوَرْهِي	گَوَرْهِي
سَهِي	سَهِي
مَلْهُونْ	مَلْهُونْ
جَوَارِي	جَوَارِي
هَنَّا	هَوَا ۽ هَنَّا
کُونَا	کُونَا
شِي	شِي ۽ شِي
هِي	مَي
هِي	هِي
هِي ۴	هِي ۴
لَعَرْ	لَعَرْ
تَرْسْ	تَرْسْ
غَرْطْ	غَرْطْ
مَآڙْهُو ۴	مَآڙْهُو ۴
چَاوَرْ	چَاوَرْ
رَبْمُونْ	زَبْنُونْ
لَاَارو	لَاَبَارو

پنجابی صورت

ترست صورت لاءِ اشاری

سُہیٹو	سُہیٹو
سُہیٹو	سُہیٹو
روشن	روشن
سہلی	سہلی
آرٹوار	آرٹوار
چنچر	چنچر
نیکرو	نیکرو
رہجی	رہجی
رکھی	رکھی
لہروں	لہروں
لیکٹل	لیکٹل
مکٹن	مکٹن
جڈھن	جڈھن
زبان	زبان
سپی	سپی
ارچک	ارچک
میرچک	میرچک
چنہٹک	چنہٹک
چرچو	چرچو
چنہن	چنہن
پرن	پرن
اصل	اصل
آدر	آدر
ڈسما	ڈسما
وانہرو	وانہرو
سٹیکو	سٹیکو
گڈلی	گڈلی

کمالی صورت

دکڑی

بہار

اکڑی

کوزل

دوکی

قوکی

نوکی

پوچھ

پیشی

نوریت میں لاء سفارشی

پاکڑی

دہشتوں

اکڑی

کوزل

دوکی

قوکی

نوکی

پوچھ

پیشی

ضمیمو ۲

اهڙن سنڌي لفظن جي فهرست جن سان سرڪاڻي ر ڪم ۾
ڪمراڻي لفظ ر ڪوڍ ۾ به ملن ٿا:

سنڌي لفظ	ر ڪوڍ ڪ لفظ
بمٽي	وسني
ڏنر	دبور ۾
پڪو ڦل، پڪل ڦل	پڪو ڦل
ماڻ	مان
ڪير (ڪش ڪ)	ڪشير
چروڙي، چوٽري	چر
منج	منج
ڪٽپ (وڏو پيالو)	ڪٽپ
چڪرو	چڪر
برٽوي	ڀرٽوي
داس	داس
آب	آبو
حوٽو	يوڪٽير
بیم ڪ نهن	مٽيهه

(1) Vijaya Krishna brothers, "Literary History of India", Omle Co., Inc., New York, P. 5.

Also see: Chandra Chakraverty, "Racial History of India", Vijaya Krishna brothers, Calcutta, PP. 170—225.

[illegible]
$$\frac{1}{\mu} \frac{d\mu}{d\lambda} = \frac{1}{\lambda} \frac{d\lambda}{d\lambda} = \frac{1}{\lambda} \frac{d\lambda}{d\lambda}$$

100

میں نے

—

—

100

۵۳۰

1. Introduction

از

U,

942

 $\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{x}} \right) = \frac{\partial L}{\partial x}$

$\frac{1}{2}$

• • •

$$\left(\frac{1}{2} \right)^n = \frac{1}{2^n}$$

(ii) $\frac{1}{2}$ -

خ

1
1
1
1

مستند

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 84

—

—

—

ضمیمو ۳

المرونيء جي ڪتاب ۾ ڏنل اعطن جي فهرست، جيڪي
سڀ ۾، اسلام جي آمد کان نه اڳ، رواحي طرح ڪم ايندا هئا.
هن مان ڪن لفظن جي هائوڪي صورت ڏيکس ۾ رکي وئي آهي.

المرونيءَ جي ڪتاب جو صفحو	لفظ	المرونيءَ جي ڪتاب جو صفحو	لفظ
۱۹	مليج	۳۱	ايشور
۴۰	پرش	۴۰	پد
۴۲	ڌرم	۴۲	دومي
	وڌيت (وچ)		پنچ ماترس (پنچ مائرون)
	شبد		بوئي
	روپ (روپ)		رس (رس)
	گند (گند)	۴۵	وشو پراڻ
۵۲	واسو ديو	۵۴	لڪشمي
۵۴	امريت		مهاديو
	آماديوي		ڪٽپ
۵۹	لوڪ	۵۹	سور لوڪ (Paradise)
	ناگ لوڪ		ار لوڪ
	پانال		مڌ لوڪ
۶۹	شوامن (سام)	۷۰	ويوڪ
۷۰	موڪش (موڪ)	۸۹	ور حامي
۸۹	راڪشش (راڪس)		پشاج
	پوت		اشور

لفظ	البيرونيء جي ڪتاب جو صفحو	لفظ	البيرونيء جي ڪتاب جو صفحو
دٻو	۸۹	وَرَنَ (Colour)	۱۰۰
ڪَشَن رِي (ڪري)	۱۰۱	شَوَر	
چنڊال		بَدَم	
ڪَنارَ (ڪَنهاري)	۱۲۷	شَلوڪَ	
وُياڪَرَن	۱۳۵	چَنَدَس (چند)	۱۳۶
لَنگَه (هاڪو)	۱۳۸	گَر (گرو)	۱۳۸
ماثر	۱۳۹	ڪَرَتڪَمَن	۱۸۰
		(ڪَرَنو)	
	۱۴۰	جَوَلَن (جَوَل < جَوَر < جَر)	
	۱۴۰	پَرَوَت (پریت)	۲۱۹
	۲۱۹	ڪام	۱۵۶
	۱۶۰	سَوَرَن = $1\frac{1}{3}$ تولا	
		تولا	۱۶۰
		۱۹ ماشا = هڪ سَوَرَن	
	۱۶۵	تَلا (تور)	۱۷۲
		پاوَڪَ، دَهَن، تَپَن، جَوَلَن ۽ اڪي	
		سَمونڊَر، (سَمونڊ، سَمَنڊ)، ساگر	
		ماشَن (ماس < ماه)	
		وِسَرَجَڪ	۱۷۳
	۱۷۳	سَمَنڊَو (لکت جو نمونو)	
		لاڙِي (لاڙ ديس ۾ ڪم ايندڙ لکت)	
		اوم	۱۷۴
		آگَڪَ (انگ)	
		<u>علم هدايت جا نالا</u>	
	۱۷۸	گَتَن	۱۷۸
		اُمَر	
		چَنڊَر	
		لَڪَشَن (لڪ)	

المبرورۃ حی
کتاب جو صفحہ

المبرورۃ حی
کتاب جو صفحہ

۵۰ پہلن جا نالا

و بئناک (وئساک)	چمتر (حیت)	۲۱۷
آشاد (آکاڙ)	جیٽشٽ (جیٽ)	
یادُر پَد (دبو)	شراوڻ (سانوڻ)	
کارٽڪ	آشوئج (آسو)	
(کٽی)	مارگ شیرش (ناھری)	
ماگھ (ماگھ)	پتوش (پوم)	
	قالکن (قکن)	

ڏينھن جا نالا

آدِتي بار (آچر)	۲۱۳
سوم بار (۱) (سومار، سومر)	
منگل بار (منگل، اڱارو)	
بُد بار (۲) (ٻڌ وار، ٻڌر)	
برہسپتي بار (۳) (وسپت)	
شُڪر بار (شڪروار)	
شنشچر بار (۴) (ڇنڇر)	

گروھن ۽ سيارن جا نالا

ادِتي، شوريٽ، آرڪے پان (Sun)	۲۱۵
سوم، چنڊر، اِنڊ (Moon)	
مَنگل، پوئي، مَنج، آر، وَرڪے (Mars)	

(۱) سوم بار < سوم وار < سومار < سوم مَر

(۲) بُد بار < ٻڌ وار < ٻڌر

(۳) برہسپتي بار < ورہسپت < وسپت

(۴) شنشچر < چنڇر

السرورنيء حي	کتاب جو موضوع	السرورنيء حي	کتاب جو موضوع
۲۱۵	رُڌُ سوئيءَ چاندُ (Mercury)	۲۱۶	سورَ گُڙهه (Everything lucky is called)
	وڙهسپتي، گُڙ، جيو (Jupiter)		ڀاپَ گُڙهه (Everything which is unlucky)
	شُڪرَ (Venus)		

طرفن ۽ ڏسپن جا ڏالا

۲۹۰	دڪشين (ڏکڻ)	آڻڻ (اُتر)
	پشچيم (پڇم)	پورو (پورب)
	اُپَر (مٿي)	تَل (تري)

مهل ۽ گهڙيون

۳۳۴	پراڻ	ڪشَو (گُڙ)
۳۵۷	رَت (رُت)	واڻري (رات)
۳۵۹	مِلَس (ماهر)	پَنگش (پنگ)
	بَرش، پَرهه (ورهم)	

[ياگو ۲]

۲۰	آڌر (آڌر، اڌڪ)	پڻي ڪڍڻ
	ڪٽپ	۱۰۷

جڏولون

۱۶۱	هڪ ماش (ماسو) = ۴ آنڊي (وڻ، جو، ڀڄو)	
	هڪ آنڊي = ۴ پَو (جو)	
	هڪ پَو = ۶ ڪلا	
	هڪ ڪلا = ۴ ماد	
	هڪ ماد = ۴ مڏري	

۱۶۳	۴ آنڊي = ۱ ماش (ماسو)	
	۸ ماش = ۱ چٽا	

البروني جي
ڪتاب جو صفحو لفظ

۱۶۳	۴	۴	۱ = ۱	ڪڙش، سَوَرُون	۲	چٽا
	۴	۴	۱ = ۱	پتل		
	۴	۴	۱ = ۱	ڪڙو (ڪوڙي)		
	۴	۴	۱ = ۱	پُرسُت		
	۴	۴	۱ = ۱	آڍڪ		
	۴	۴	۱ = ۱	دُروُن		
	۲	۲	۱ = ۱	شورُپ		
	۲	۲	۱ = ۱	چٽا		
	۲۰۰۰	۲۰۰۰		پتل		
	۲۰۰۰	۲۰۰۰		پتل		

مفاصلي جي ماپ

۱۶۶	۸	۴	۱ = ۱	آڱڙل (اڱر)		
	۴	۴	۱ = ۱	لام		
	۲۴	۴	۱ = ۱	هٿ		
	۴	۴	۱ = ۱	ڏن		
	۴۰	۴۰	۱ = ۱	نٿو (نري)		
	۲۵	۲۵	۱ = ۱	ڪُروش (ڪروم) ڪوم		
	۱	۴۰۰۰		ڪُروش		

آڱوئي جي ڇيڙي کان چيچ جي ڇيڙي تائين ماپ
= وِٽسٽي (وٽي)
آڱوئي ۽ ڏسڻي آڱر جي وچ واري ماپ = گوڪرُون
آڱوئي ۽ پاچ " " " = ڪرَپ
آڱوئي ۽ وچين " " " = تال

صينو ۴

چچنامي ۾ ڏنل لفظ جيڪي سته ۾ اِحلامي دور کان
اڳ ڪم ايندا هئا.

چچنامي جو صفحو	لفظ	
۲۱	راه سِيهرنو	(ماڻهوءَ جو نالو)
۲۱	ساعسي راءِ	“
۲۱	الروڙي	(شهر جو نالو)
۲۱	ديبل	
۲۱	مهران	(درٻار جو نالو)
۲۲	چچ پور	(شهر جو نالو)
۲۳	نيزون جڪوٽ	
۲۴	چچ	(ماڻهوءَ جو نالو)
۲۵	چنڊ	
۲۷	سونهن ديو (سونهن ديوي)	(عورت جو نالو)
۲۸	وڪيو	(ڪاڪي جو پٽ)
۲۸	ڪوٽ	(ماڻهوءَ جو نالو)
۳۰	ڪاڪا زاج	
۳۰	لاڪه	(فاتح لڄو نالو)
	سهنه	
	اکهر لوهانه (لوهالو)	(شهر جو نالو)
	برهمناباد (برهم آباد)	
۵۶	اکهر	(ماڻهوءَ جو نالو)

چچنامي جو صفحو	لفظ	معنی
۵۸	بڏ رکو	(لقب) صفحت
۶۱	بڏ رکو (نوٽوهار)	(جاء جو نالو)
۲۵۱، ۶۴	جت	(جڳھ) (ذات جو نالو)
۱۸۹، ۷۳	راڙ	(شهر جو نالو)
۵۵	ڏاهو	(مائهو جو نالو)
۵۵	ڏاهر	(مائهو جو نالو)
۵۵	ڏهر سين	(مائهو جو نالو)
۵۵	ڀيمن	(مائهو جو نالو)
۵۵	ڀينر	(مائهو جو نالو)
۱۳۴	نالو ساڪره (ساڪري جو نالو)	(نهر جو نالو)
۱۶۲	سيسم (شيشا ڪاري)	(ڪاري جو نالو)
۱۳۵	بجھراءِ بن چندر	(مائهو جو نالو)
۵۵	پت ڪوئل	(مائهو جو نالو)
۵۵	ڪٽپ	(مائهو جو نالو)
۱۷۳	چنا	(ذات جو نالو)
۱۸۱	راسل	(مائهو جو نالو)
۵۵	ڪشها (ڪڇ)	(ملڪ جو نالو)
۵۵	پٽ	(مائهو جو نالو)
۱۸۹	اشبهار	(شهر جو نالو)
۵۵	ڀٽي	(ذات جو نالو)
۱۹۱	موڪو	(مائهو جو نالو)
۵۵	وسايو	(مائهو جو نالو)
۵۵	جيور	(شهر جو نالو)
۵۵	وجورٽ (وجوٽو)	(ديھ جو نالو)
۵۵	هالا	(ذات جو نالو)
۵۵	چندرپال	(مائهو جو نالو)

لفظ	چچاسي جو صءجو
(دريا جي شاخ جو نالو)	۲۰۹
—	جهم
—	ڪوتڪه (ڪُنڪو)
—	ڪرهل
(ماڻهوءَ جو نالو)	۲۴۹
—	ڍول
—	جوڻو
—	۲۵۰
—	بجهاري
—	۲۵۱
—	اسرھيل
(عورت جو نالو)	لاڏي
(نهر جو نالو)	۲۶۸
—	جلوالي
—	۲۹۱
—	سانوڏي
(ڍنڍ جو نالو)	۳۲۱
—	ڍنڍ وڪر بهار *
(عورت جو نالو)	چڱي
(ذات جو نالو)	۳۳۸
—	نگارو، نڪارو

* ”وڪر“ شايد وڪر بندر ڏانهن اشارو ڪري ٿو، جو انگريزن جي دور تائين به آباد هو، ۽ ڪيئي بندر وٽ هو.

ضمیمو ۵

عرب سياحن ۽ ٻين مورخن جي ڪتابن ۾ ڏنل ڪي
شهن جا نالا ۽ اسم، جيڪي سنڌ ۾ اسلام جي آمد کان نه اڳ
ڳالهائبا هئا:

لفظ	لفظ
سندڻ (۱)	سندان (۲)
چندن (۳)	مَشڪ (عربي مسڪ) (۴)
کنڊ (۵)	جَتَ
واٿيا (۶)	سِرْم
دٻڪي	آڪرو
ڪپور (۷)	دنگي (۸)

(1) John Marshall, "Mohen-jo-Daro & The Indus Civilization", London, 1931, P. 33.

(۲) سنڌ لوهارڪي ڪم ۾ شهرت رکندڙ هئي. سنڌ مان ٻئي
سامان سان گڏ، سنڌ جون تلوارون به عربستان ڏانهن وڪري
لاه روانيون ڪيون هون، ڏسو: جاحظ، "رسالة فخر السودان
علي البضيان"، حوالو ڏنو ويو آهي، ص ۵
(۳) سيد سليمان ندوي، "عرب و هند ڪي تعلقات"، هندستان
اڪيڊمي، اله آباد، ۲۹-۱۹۲۰ع، ص ۶۹

(۴) ايضاً

(۵) ايضاً

(۶) ايضاً

(۷) ايضاً، ۽ پڻ ڏسو: بزرگ، سن شهرت: "عجائب الهند"،

جلد اول، حوالو ڏنو ويو آهي، ص ۲۰۱

(۸) ايضاً، ص ۶۳

لفظ
آنشورا (۲)

لفظ
هریو (۱)
سندی (۳)

- (۱) سید سلیمان ندوی و دیگر عرب و ہند کے تعلیمات، ص ۶۹
- (۲) ڈاکٹر ممتاز حسین پٹا: مقالہ، سامی (عرب) تہذیب و جی
ارتقاء، سندھو حصہ، قسط، بین، مایوار، نشین زندگیاں، مارچ
۱۹۶۹ء، ص ۴۶
- (۳) حوالہ بھریون، ص ۶۹

ضمیمو ۶*

جیسی ٻوليءَ جا لفظ جيڪي سنڌي ٻوليءَ سان هڪجهڙائي

ڏيکارين ٿا:

جيڪڏهن کي 'بنجارا' به چوندا آهن. 'بنجارا' لفظ سنڌي لفظ 'وڻجارا' جي بدليل صورت آهي. ماهرن جو رايو آهي ته اها جیسی (وڻجارا) قوم، اوائل ۾ برصغير جي اتر-اولهه (پنجاب-سنڌ) واري حصي جي رهواسي هئي، ۽ اُتان لڏي پهرين ايران ۾ ميسوپوٽيميا ايراضن ۾ اچي رهي، ۽ اُتان پوءِ مصر ڏانهن ويئي. جیسی ٻوليءَ ۽ سنڌيءَ ۾ جيڪي هڪجهڙايون ثابت ٿيون آهن، تن مان ظاهر آهي ته هيءَ قوم اصل سنڌ جي رهاڪو هئي. ليلو لکي ٿو ته "هيءَ قوم يورپ جي ڪن حصن ۾ پاڻ کي 'زنگلي' ته کڻي 'روسي'، ته کڻي وري 'سني' سڏائيندي آهي. 'سني'، 'سنڌيءَ' جي بدليل صورت آهي. خود جیسی به هڪٻئي کي مخاطب ٿيڻ وقت 'سني' چوندا آهن، جنهن جي معنيٰ آهي 'ساٿي'".

لئو پنهنجيءَ دعويٰ جي ثبوت لاءِ هروڀوٽس جو حوالو ڏيندي لکي ٿو:

"سنڌي نالي هڪ ننڍڙي هندي قوم، ڪاري سمنڊ جي ويجهو، ٽامن نالي ٻيٽ ۾ رهندي هئي. اهو سمو عبسوي صديءَ کان ڇهه-اٺ سو ورهيه اڳ هو آهي".

---

* هن ضميمي جو مدار مسٽر ليلي رچڊائيءَ جي آن مقالي تي آهي جيڪو سماهي مهراڻ، نمبر ۳، سال ۱۹۶۷ع ۾ ۳۹ صفحي کان ۴۴ تي ڇپيل آهي.

چمن لال جو حوالو ڏيندي ليلو لکي ٿو:

”سجباب جي هڪ ايراضيءَ ۾ ’جنگر‘ نالي هڪ مٺي
سل قوم هن وقت به رهندي آهي، جا هڪ ’سنڌوئي‘ (۱)
قوم جو جرو آهي، ۽ جنهن جي ٻولي ’سنڌي‘ ٻوليءَ
سان رشتو رکندڙ آهي، اها قوم ئي ايران جي اندروني
ايراضين تائين ويل ٿي ڏسجي.“

مٿس بحث سان هي نتيجو ٿو نڪري ته جيڪي قوم،
سنڌي وڻجارا هئا، جيڪي عيسوي س کان ڇهه-اٺ صديون
اڳ، ڪاري سمنڊ تائين پهچي چڪا هئا. هن بحث مان هي به
نتيجو ٿو نڪري ته سنڌي ٻوليءَ جا آهيڄاڻ ۽ آثار ۸۰۰-۶۰۰ ق.م
۾ به مان ٿا، جيڪي جيڪي ٻوليءَ جي بدليل صورتن ۾ موجود
آهن. هيٺ اهڙن لفظن جون لڙهيون ڏجن ٿيون جيڪي ثابت
ٿيون ڪن ته سنڌي ٻولي ۸۰۰-۶۰۰ ق.م ۾ به معياري ٻولي
هئي، ۽ جنهن جو هاڻوڪو ڍانچو بلڪل انهيءَ زماني واريءَ
ٻوليءَ سان هڪجهڙائي رکي ٿو:

سنڌي لفظ	حبيسي لفظ	سنڌي لفظ	جيڪي لفظ
تون	تون	چڙي	چڙي
تو	تو	وار	بال
ماڻهو	مانس	اک	يڪ
ٻڪرو، ٻڪر	ٻڪرو	ڪن	ڪن
مڪ	مڪ	نڪ	نڪ
ڪولي	ڪر	ڪارو	ڪارو (ڪالو)
سڱ	سنگ	راء	راء
دونهون	ٿر	ٻڙو (وڏو)	ٻرو
آگر	انگر	ٿان	ٿان

(۱) ممڪن آهي ته سنڌي لفظ: سنڌوئي < سنڌئي < سنڌي
ٿيو هجي.

حسبي اند	حسبي اند	حسبي اند	حسبي اند
سند	سند	سند	سند
مس	مس	مس	مس
راني	راني	راني	راني
مس	مس	مس	مس
نر هو	نر هو	نر هو	نر هو
چوري	چوري	چوري	چوري
رک	رک	رک	رک
چیک	چیک	چیک	چیک
میکو	میکو	میکو	میکو
شکو	شکو	شکو	شکو
سر شکو	سر شکو	سر شکو	سر شکو
نم	نم	نم	نم
مل	مل	مل	مل
منو	منو	منو	منو
لوو	لوو	لوو	لوو
حوو	حوو	حوو	حوو
سگ	سگ	سگ	سگ

هڏن هائڏن جا نالا

هڏ	هڏ	هڏ	هڏ
سڀرو	سڀرو	سڀرو	سڀرو
ڪاٽ	ڪاٽ	ڪاٽ	ڪاٽ

BIBLIOGRAPHY

سنڌي ڪتاب

- ۱- ابو الحسن مقدمه الصلوات
برٽش ميوزيم ۾ رکيل فلمي نسخو.
- ۲- آڏواڻي ڀيرومل وڏو سنڌي وياڪڙڻ، پاڻو ڀون
هندو پريس، ڪراچي، ۱۹۲۶ع.
- ۳- آڏواڻي ڀيرومل سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ
سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ۱۹۵۶ع.
- ۴- جويو محمد ابراهيم سنڌي ڊرائنگ
سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد،
مارچ ۱۹۶۲ع.
- ۵- جويو محمد ابراهيم سنڌي پهرڻون ڪتاب
سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد،
مارچ ۱۹۶۲ع.
- ۶- حسام الدين راشدي سالي، مصورو، جي تاريخ جو هڪ باب
سماجي مھراڻ، ميرپور، ۱۹۶۱ع.
حيدرآباد، ۱۹۶۱ع.
- ۷- ديوان نديرام بابامو
ايجوڪيشن ڊپارٽمينٽ پرنٽنگ پريس،
ڪراچي، ۱۸۶۹ع.

- سنڌي پهريون ڪتاب،
 ايجوڪيشن ڊپارٽمينٽ پرنٽنگ پريس،
 ڪراچي، ۱۸۶۶ع.
مقالو، سنڌي زبان جي مختصر تاريخ،
مهران جون موجون،
 پاڪستان پبليڪيشنز، ڪراچي،
 ۱۹۶۴ع.
چچنامو،
 سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ۱۹۵۴ع.
هندستان جي تاريخ،
 سنڌ نيوز پرنٽنگ پريس، ڪراچي،
 ۱۸۵۴ع.
سنڌي صوتيات،
 ادبيات پبليڪيشنز، حيدرآباد، ۱۹۶۷ع.
مقالو، سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد،
 سماجي مهراڻ، نمبر ۲، ۱۹۶۷ع.
سنڌي ٻوليءَ جي لپي،
 مساني روڊ، بمبئي ۱۹، ۱۹۵۹ع.
مقالو، وئجارا،
 سماجي مهراڻ، نمبر ۳، ۱۹۶۷ع.
سڌاتوري ۽ ڪڌاتوري جي ڳالهه،
 سنڌ نيوز پرنٽنگ پريس، ڪراچي،
 ۱۸۵۵ع.
سنڌي صرف ونحو،
 گورنمينٽ آف سنڌ پرنٽنگ پريس،
 ڪراچي، ۱۸۶۰ع.

- ۸- ديوان پريداس
 ۹- دين محمد وفائي
 ۱۰- علي ڪوفي
 ۱۱- غلام علي قاضي
 ۱۲- غلام علي الانا
 ۱۳- غلام علي الانا
 ۱۴- لوڪناٿ
 ۱۵- ليئو رچنڊائي
 ۱۶- ميران محمد شاه
 ۱۷- ميان محمد

- ۱۸۔ مرزا فتح سنگ سنڌي وياڪڙڻ، جلد ۳، سنڌي ادبي بورڊ، ۱۹۶۰ع.
- ۱۹۔ مسٽر محمد عبدق سنڌ جي ادبي تاريخ، جلد اول، ڇاپو ٽيون، آر. ايڇ. احمد برادرز، هيدرآباد، ۵۵-۱۹۵۴ع.
- ۲۰۔ منشي آثارام سنڌي پهرين ڪتاب، انجيوڪشن ڊپارٽمنٽ پرنسنگ پريس، ڪراچي، ۱۸۷۷ع.
- ۲۱۔ ڊاڪٽر ممتاز حسن مائٽ مائو، سامي (عرب) تهذيب جي ارتقا ۾ سنڌ جو حصو، نئين زندگي، مارچ ۱۹۶۹ع.
- ۲۲۔ ملاڪائي منگهارام ماعوار ”سنڌو“، ڊسمبر ۱۹۴۵ع.
- ۲۳۔ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ، حيدرآباد، ۱۹۶۲ع.
- ۲۴۔ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جامع سنڌي لغات، جلد اول، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ۱۹۶۰ع.
- ۲۵۔ — اخبار تعليم، جلد ۱۲، اپريل ۱۹۱۳ع.

اردو کتب

- ۲۶۔ عبدالحق مولوی قواعد اردو
انجمن اردو پریس، اورنگ آباد، ۱۹۲۶ع
- ۲۷۔ سید سلیمان ندوی عرب و ہند کے تعلقات
پریس اکڈمی، النہ آباد،
۱۹۳۰-۲۹ع
- ۲۸۔ ابوالحسن مسمودی مروج الذهب و معاون الجواهر
اردو ترجمہ، ہندستان عربوں کی نظر
میں، جلد اول، دارالمصنفین، اعظم گڑھ،
۱۹۶۰ع
- ۲۹۔ ابن ندیم الفہرست
ایضاً، جلد دوم، ۱۹۶۲ع
- ۳۰۔ اصطخری المسالك الممالك
ایضاً
- ۳۱۔ سناری مقدسی احسن التماسم فی معرفہ
ایضاً، جلد اول، ۱۹۶۰ع
- ۳۲۔ بزرگ نسیم عجائب الهند
ایضاً، جلد اول، ۱۹۶۰ع
- ۳۳۔ حافظ ”رسالة وجرالسودان علی السضمان“
اردو ترجمہ، جلد اول، ۱۹۶۰ع

اثری کتاب

34. Aitken, E.H., Gazeteer of the Province of Sind,
Mercantile Steam Press,
Karachi, 1907.
35. Bloomfield, L. Language,
George Allen and Unwin Ltd.,
London, 1961.
36. Burton, R.F. Sind and the races that inhabit the
Valley of river Indus,
W.H. Allen & Co., London,
1851.
37. Daudpota, M.U., An article: Sindhi Literature,
Published in Cultural Heritage of
Pakistan, Oxford University
Press, London, 1955.
38. Edward, C., Alberuni's India,
Sachau,
Kegan Paul and Trench, Trub-
ner, London, 1910.
39. Ellis, B.H., Report on the Education in Sind,
Bombay, 1855.
40. Elliot, E.H., History of India, Vol. I,
Trubner & Co., London, 1867.
41. Firth, J.R., Papers in Linguistics, 1934-51,
Oxford University Press,
London, 1957.
42. Frese, B, Introductory Remarks on the Report
on Education in Sind,
Bombay, 1855.

43. James, C.,
Melvill, Scinde,
Administration of Scinde, East
India House, 1854.
44. John Marshal, Mohen - jo - Daro and the Indus
Civilization,
Arthur Publication, London,
1931.
45. John Beames, Comparative Grammar of the Modern
Indo Aryan Languages of India,
Vol. I, 1872.
46. Jairamdas,
Daulatram, Ancestry of Sindhi Language,
New Delhi, 1957.
47. Kubchandani,
L.R., The Phonology and Morphophonemics
of Sindhi,
M.A. Thesis, Pensylvania
University, 1961.
48. Khan, F.A., Report on Bhambhor Excavations,
Department of Archaeology,
Govt: of Pakistan, Revised
edition, Karachi, 1963.
49. Paper, H.H., The Writing System of Modern Persian,
American Council of Learned
Societies, Washington, 1955.
50. Stack, G., A Grammar of Sindhi Language,
American Mission Press,
Bombay, 1849.
51. Trump, E., The Grammar of Sindhi Language,
F.A. Brockhans, Leipzig, 1872.
52. William Bright, The Urdu Writing System,
American Council for Learned
Societies, Washington, 1958.

ڊائريڪٽر آف ايڊيوڪيشن، حيدرآباد ريجن حيدرآباد ملتان،
سرڪيولر نمبر 510-569 (S.I.)-65 (Pub) حيدرآباد
تاريخ 20-1-1965 هيٺ انعامي ۽ لئبرري طور منظور ڪيل.

ساڳئي مصنف جا ٻيا ڪتاب

1-50	لاش (ناول)
1-50	چور (افسانن جو مجموعو)
1-00	ناصر خسرو ايراني
5-00	سنڌي نثر جي تاريخ
2-50	سنڌي صوتيات
2-25	ادبي اوسر

ادب ۽ تنقيد

ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم خليل

ڪتاب جو تازو ڇاپو شايع ٿي رهيو آهي.

هن ڇاپي کي نئين سر سڌارو ۽ وڌايو ويو آهي.
هاڻ هي ڪتاب جديد نقاضائن جي پورائي پڻ ڪري ٿو.
هن ۾ مشرقي تنقيد بابت به گهڻو ڪجهه ڏنو ويو آهي
جنهنڪري هڪ طرفو نه رهيو آهي بلڪه هر لحاظ کان
مڪمل آهي.

نالو : صاحب خان ميراثي
ولد : بهادر علي

ادبي نالو : سورھ ميراثي

جنم : 08.04.1975

جنم هنڌ : ڳوٺ ڪپڙو، تعلقو
رتوديرو، ضلعو لاڙڪاڻو.

حال ائڊريس : غريب آباد محلہ،
نئون ديرو، تعلقو رتوديرو.

تعليم : M.A سنڌي

ڪرت : اسسٽنٽ سب انسپيڪٽر آف سنڌ پوليس

ان ڇپيل ڪتاب

ڌرتيءَ جا رکوالا (ٻارن لاءِ ناول) 1990 ع

سائرسهس گجن (شاعري) 2021 ع

برھ منجهارا بوند (شاعري) 2022 ع

صاحب ديوان سنڌي شاعر (تحقيق) ان مڪمل

موبائل نمبر : 3919786 – 0344

3404488 – 0300

اي ميل : sahibkhanmirani0@gmail.com

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره: ميراثي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488